

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій

Кафедра авіаційної психології

NATIONAL AVIATION UNIVERSITY (KYIV, UKRAINE)

Faculty of Linguistics and Social Communications

Department of Aviation Psychology

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний авіаційний університет

Pointman Leadership Institute (Zurich, Swiss Confederation)

International Public Organisation «International Projects» (Zurich, Swiss Confederation)

Palacký University, (Olomouc, Czech Republic)

University of Tartu (Tartu, Estonia)

Bingol University (Bingol, Turkey)

IT company Equally Talent, Inc (San Francisco, USA)

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
(Київ, Україна)

Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих
імені Івана Зязюна НАПН України (Київ, Україна)

Національний університет оборони України імені Івана
Черняхівського (Київ, Україна)

Харківський національний університет внутрішніх справ
(Харків, Україна)

Український державний університет імені М.П.
Драгоманова (Київ, Україна)

IV МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА
КОНФЕРЕНЦІЯ

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ У ПСИХОЛОГІЧНИХ ВИМІРАХ
СПІЛЬНОТ ТА ПРОФЕСІЙ

06 – 07 квітня 2023 року

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

IV International Scientific-Practical Conference

INDIVIDUALITY IN PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF
COMMUNITIES AND PROFESSION

April 06-07, 2023

УДК 159.9:629.7.001.76 (063)
А 202

Індивідуальність у психологічних вимірах спільнот та професій:
збірник наукових праць / за заг. ред. Л.В. Помиткіної, О.П.Хохліної,
Л.С. Яковичської. – К. : МВЦ «Медінформ», 2023. – 174 с.

Збірник містить матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції з актуальних проблем індивідуальності у психологічних вимірах спільнот та професій, що відбулася 06 – 07 квітня 2023 року на кафедрі авіаційної психології Факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету.

Голова оргкомітету:

ЛАДОГУБЕЦЬ Наталія Віталіївна – кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету

Заступники голови:

КОКАРЄВА Анжеліка Миколаївна – кандидат педагогічних наук, професор, заступник декана з науково-методичної та міжнародної діяльності факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету

ПОМИТКІНА Любов Віталіївна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету

Рецензенти:

Панок В. Г. – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, в.о. академіка-секретаря Відділення психології і спеціальної педагогіки НАПН України.

Мозгова Г. П. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психосоматики та психологічної реабілітації Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

Помиткін Е. О. – доктор психологічних наук, професор, директор Психологічного консультативно-тренінгового центру, провідний науковий співробітник Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету
(протокол № 3 від 16 березня 2023 р.)*

ISBN 966-409-242-2

© Колектив авторів, 2023; © Національний авіаційний університет, 2023

Любов Помиткіна
доктор психологічних наук, професор
Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)

МОТИВАЦІЙНІ ЧИННИКИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ ЩОДО ЖИТТЄВОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Про що мріє кожна молода людина, ще перебуваючи в шкільному середовищі? Зазвичай про усілякі успіхи на життєвому шляху: про повний достаток і сімейний добробут, про успішну професійну кар'єру, про справжнє кохання, про повну матеріальну забезпеченість, і, наостанок, про здоров'я. Хоча на рахунок здоров'я необхідно сказати, що в юності про нього думають лише приблизно 30 % юнаків і дівчат, а інші 70 % сподіваються, що завжди будуть здоровими, молодими, щасливими... [5].

Як же надалі будуються плани й приймаються рішення щодо реалізації усього того, про що мріється? Якою мотивацією керуються молоді люди у досягненні власних бажань і хотінь? Перш за все, необхідно згадати, що загальна мотивація щодо власної самореалізації складається з багатьох мотивів і тому її справедливо називають полімотивацією. Погоджуємося, що полімотивація життєвої самореалізації – багатомірне, можливо, ієрархічне утворення, яка включає нестачу в чомусь, потім стимули, бажання, багато мотивів досягнення загальної мети [1].

Ми усі сподіваємося, що в вже в молодшому юнацькому віці, молоді особи загалом свідомі й самосвідомі й можуть адекватно вибудувати плани на життя та розставити ієрархію досягнення. Однак це не завжди так. Маючи багатолітній досвід роботи в вищих навчальних закладах, приходимо до висновку, що рівень самосвідомості юнаків і дівчат знаходиться на рівні нижче середнього. І лише 20-25% студентської молоді, знають чого хочуть, і які шляхи досягнення, тобто їх можна назвати самосвідомими. Інші 80% перебувають у стані так названого очікування, пливуть за течією й вірять, що хтось чи щось їм піднесе готові рішення про їх життєвий шлях.

Тому вважаємо за необхідне розробити алгоритм життєвого самовизначення, який може допомогти молоді "відкрити очі", "прокинутися" й розпочати власну життєву самореалізацію.

Передбачаємо, що перш за все, необхідно виділити мотиваційні чинники, які утворюють загальну полімотивацію до включення у процес побудови власного щасливого буття. Також юнакам і дівчатам доречним буде знайомство з механізмами прийняття рішень від простих побутових до таких доленосних як щодо життєвого самовизначення.

Емпіричне дослідження показників основної спрямованості сучасної молоді (див. рис. 1) показало

Рис. 1. Розподіл показників соціально-психологічних установок студентської молоді в мотиваційній сфері.

недостатність сформованої мотивації на досягнення, що підтверджує недостатню готовність їх до праці, спрямованості на процес та бажання покращувати власні результати.

Як вказують дослідники, життєве самовизначення полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта активної діяльності в усіх напрямках людського життя, найбільш визначальним серед яких є професійне становлення, що передбачає:

1) самооцінку людиною власних індивідуально-психологічних якостей та зіставлення своїх можливостей з багатоплановими напрямками самореалізації в широкій палітрі Буття соціуму;

2) усвідомлення своєї ролі в системі соціальних відносин і своєї відповідальності за успішне виконання діяльності та реалізацію своїх здібностей;

3) саморегуляцію поведінки, спрямованої на досягнення поставленої мети.

Аналіз літературних джерел показує, що для успішного професійного самовизначення вчені радять розвивати в собі:

1) формування установки особистості на власну активність та самопізнання як основу професійного самовизначення;

2) ознайомлення зі світом професій, потребами ринку праці, правилами вибору професії;

3) забезпечення самопізнання та сформованості «образу Я» суб'єкта майбутньої професійної діяльності;

4) формування вміння зіставляти «образ Я» з вимогами професії до особистості та потребами ринку праці, створювати на цій основі професійний план і перевіряти його;

5) формування вміння аналізу різних видів професійної діяльності, враховуючи їх спорідненість за психологічними ознаками та схожістю вимог до людини;

6) створення умови для перевірки можливостей самореалізації у різних видах професійної діяльності шляхом організації професійних спроб;

7) забезпечення розвитку професійно важливих якостей особистості;

8) формування мотивації та психологічної готовності до зміни професії і переорієнтації на нову діяльність;

9) виховання корисних загальнолюдських та загально професійних якостей особистості [3].

Однак не менш важливими напрямками життєвої самореалізації є також вибір супутника життя, здійснення в сімейних стосунках, постійне загартовування власного організму, як запоруки успішного й щасливого майбутнього, здійснення власних планів і задумів упродовж особистісного й професійного зростання.

Закономірно, що процес прийняття рішень щодо життєвого самовизначення здійснюється в особистісному вимірі через актуалізацію певних психологічних механізмів, під якими у

загальному вигляді дослідники розуміють процес, сукупність дій і операцій, або ряд процесів, а також взаємодію структури та процесу.

Вчені наводять значну кількість психологічних механізмів, які забезпечують процес прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень. Їх групування дозволяє розглядати прийняття життєвих рішень у загальному вигляді як складний особистісно детермінований процес, що актуалізує:

- ціннісно-мотиваційні (світогляд, мотиви, потреби, ідеали, смисли, цінності, переконання, принципи, інтереси),
- емоційно-почуттєві (емоції, почуття, афекти, бажання, прагнення),
- інтелектуальні (проблематизація, цілепокладання, продукування гіпотез, аргументація, вибір, антиципація, інтуїція) та
- вольові (сила волі: цілеспрямованість, принциповість, самостійність, ініціативність, витримка, рішучість, наполегливість, організованість, відповідальність) [4].

Зазначені психологічні механізми і призводить до життєвого самовизначення в усіх напрямках людського життя, спричиняють зменшення невизначеності вихідної ситуації вибору.

Надалі, спираючись на уточнені психологічні механізми, що включені в життєве самовизначення, визначимо мотиваційні чинники прийняття рішень щодо життєвої самореалізації особистості. Отже, до мотиваційних чинників відносимо:

- 1) мотиви (потяги до спрямованої активної діяльності),
- 2) потреби (стани деякої нестачі у чомусь, які організм прагне задовольнити),
- 3) стимули (подразники, які діють на органи чуття) та ситуативні фактори (складність завдань, особливості ситуації, вплив певних людей).

Мотиваційні чинники зумовлюють активізацію прийняття рішень особистістю, а мотиваційна активність – один із важливих факторів, який забезпечує успішність цього процесу. Успішне прийняття рішень на досягнення накреслених цілей зумовлене стійкими, пов'язаними з світоглядом суспільними мотивами людини, які знаходять свій конкретний вираз у навчальних, професійних, та інших інтересах і нахилах. Широкі стійкі інтереси породжують у людини прагнення до реалізації прийнятих рішень і надають бажанням активного дієвого характеру.

Література

1. Риков О. О. Полімотивація як умова успішної професійної самореалізації пілотів цивільної авіації / Moderní aspekty vědy: XIV. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2021. str. 241-251.
<http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/monography-14.pdf>
2. Zhuravlova, L., Bedny, I., Luchkiv, V., Pomytkina, L., Grechukha, I., Muzhanova, N. (2022). Assertiveness in the System of Behavioral Strategies of the Modern Youth. In: Hasan Ayaz (eds) Neuroergonomics and Cognitive Engineering. AHFE (2022) International Conference. AHFE Open Access, vol 42, 32 – 41. AHFE International, USA <http://doi.org/10.54941/ahfe1001816>
3. E. Pomytkin, L. Pomytkina, S. Yahodzinskyi, A. Kokarieva, N. Nazarenko. Features of formation of constructive life position of air transport specialists. IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering 918 (2020) 012174 IOP Publishing
<https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1757-899X/918/1/012174/pdf>
4. Pomytkina L. V. Psychological mechanisms of personality`s experiences in the process of making strategic life decision. Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuik Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 31. - Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2016. – P.341-354.
<https://doi.org/10.32626/2227-6246/2016-31>
5. Pomytkina L. V. Subjective analysis of regularities of making strategic life decisions in late adolescence. Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools. Issue: 4 (16) – co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications – Hamilton, ON, 2016. – P. 107-116 p. <https://fdotadotr.wordpress.com/about>

Henry MINDER

*Trained and educated in Switzerland and Germany,
Eidg. Dipl. Businessman D.D. retail Trade; President of International
Projects with projects in more than 100 countries; PLI Seminar activities
in Africa, Asia, Europe, South America Focus on Corruption Control
Zurich, Swiss Confederation*

INDIVIDUALITY IN PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF COMMUNITIES AND PROFESSIONS IN AVIATION

It is more than 60 years ago when I became part of the aviation community. But is there space for individuality? It is such a compact body. They even wear uniforms and they all look the same! We learned and made our flying license on a Piper aircraft. Ladies and gentlemen, I almost feel ashamed to show a picture of that little plane in the NAU in Kiev, the city of the home base of the most famous aircraft: Antonov!

For acrobatic flights we used the Bücker Jungman. I had plans to become a pilot in the Swiss Airforce, but finally I changed to business. So finally the biggest cockpit

I sat in was that of a Caravelle. The captain let me try when he heard that I had a license. This was, of course, before the security regulations against terrorism. And afterwards as a businessman I remained part of the aviation community as a passenger. But there was no space for individuality! I'd like to tell you when I really felt alone, as a lonely individuum in aviation. Part of the test we had to pass was to fly above a specific altitude. This caused stress and frightens you when you are alone in the aircraft. The buildings,

villages, hills, etc. get smaller and smaller. You feel really alone. And sometimes you think the engine makes strange noises. I still remember I felt very, very lonely back then in the aviation community!! Finally, you are very happy when, after reaching the required altitude, you are allowed to descend!

In business and travelling for our seminar organization I was part of the aviation community every week. And I am grateful the community is functioning very well. Even in third world countries there are not many crashes, because of the community: crew, maintenance, etc. Every part of the community is aware: I am responsible for 300 lives, not only the captains.

It is a coincidence that our symposium takes place on 6th and 7th of April 2023. Because this is the date when in Switzerland and many other countries we remember a man who played and will play an important role in the lives of many in the aviation community! He was tortured and murdered 2 000 years ago. And the connection to our symposium is the fact that he is part of the aviation community. Because three days after he was killed, Jesus of Nazareth, rose from the grave. And some time later when he was together with his friends, he flew to heaven in a cloud – without a pilot license!

Why is this important today? Because before He departed, He told His friends that He would return again, the same way: on a cloud. And He promised His friends to pick them up so they will be together with Him. They will be part of the heavenly aviation community.

His friends asked Him: When are you coming to pick us up? His answer is very interesting for us today: When catastrophes will increase on earth, like earth quakes, diseases, pandemics, famines, disasters, calamities, wars, inflation – see current statistics! – it is exactly what is happening in our generation! Millions are starving even with the grain from the Ukraine. Countries invade others, Unrest is sweeping across countries and societies. Almost everyone is turning to corruption and injustice. When all this happens, I will come again to pick you up. Everybody who believes in Him belongs to His heavenly aviation community. Is this not the exact description of the today's situation?

Jesus promised to come again to pick up His aviation community. But who will qualify for this community? Jesus explained: two will work together, one will qualify, the other one not. Two will sleep in the same bed: one will be accepted, one will not (Luke 17:34).

Do you belong to His community as a scientist, engineer, pilot

or crew member? Nobody is perfect, we all are sinners and corrupt. And this was the reason why Jesus, the only innocent human being to ever live, had to suffer and to died on the Cross to pay for our sins. Now everybody who believes in Him is without sin and qualifies for His aviation community. He will come to pick them up and be together with them in the eternal life!!

The representative of our organization in the Ukraine, Oleksandr Kostyuchenko (skygodsend@gmail.com, +380 93 118 1898), organizes symposia with politicians, civil servants and scientists to meet and discuss this kind of topics in Kiev and other cities. If you are interested, please contact him or our office in Switzerland. This was the first advertisement for the Easter Aviation Community.

Of course, we would also like to advertise our seminars for leadership and anti-corruption. The seminars are free of charge for the participants.

We wish everybody a Happy Easter and welcome you to His Aviation Community.

Judit Strompl

*PhD, Associate Professor
University of Tartu, Tartu, Estonia*

Yulia Kravchenko

*MSc, postgraduate student, psychologist
National Aviation University, Kyiv*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE ADAPTATION OF UKRAINIAN REFUGEE FAMILIES IN ESTONIA

(based on the experience of providing psychological assistance to
families with children)

The process of adaptation to new living conditions is always stressful for a person in one way or another. In a situation where moving to a new country was not planned and desired, the process of integration into the new environment of residence is considerably more difficult. Especially if the reason for the forced move is a traumatic situation such as a war. In this situation, psychological support is of particular importance, thanks to which a person gains confidence in

their abilities and readiness to cope with the inevitable difficulties, which is especially important when it comes to the family. After all, a parent has to take care not only of himself/herself but also of his/her children.

The problem of the adaptation of forced migrants is undoubtedly complex and affects all the main spheres of personality: emotional, cognitive, behavioural, motivational, communicative. [1] Disturbance of the emotional sphere can manifest itself in a rather wide spectrum of behavioural manifestations - from indifference, depression, loss of interest in life, lethargy, apathy, to irritability, aggressiveness, uncontrollable outbursts of anger. In the motivational sphere, there may be a decrease in pretensions and a sharp drop in self-esteem, and the inability to meet needs is hard to bear. Emotional and motivational disorders may lead to problems in the cognitive sphere. Basic cognitive processes may malfunction - disturbances in memory, distracted attention, distractions in perception (e.g. of time) and impaired thinking. This makes interpersonal communication difficult, both within the family and with people from outside the family, both from within their own culture and from outside it. [3]

The experience of providing psychological assistance to school-age children and their parents has provided an opportunity to understand the difficulties families face in the process of adaptation and the options available for assistance. One of the most important factors of successful adaptation of refugees is the support of the host state - information and material. It is very important that in this situation Estonia created an accessible, understandable information field for the newcomers, as well as the possibility to meet basic needs - people were provided with warm, safe housing, food, and later on various kinds of assistance. The Ukrainian refugees were thus given a good basis for successful adaptation. After the first stage, in which safety, the possibility to be in a peaceful environment, and not to fear for their lives, is the most important for the refugee, the next stage is the beginning of integration into a new, alien society. This stage often awakens internal resistance and unpreparedness to accept certain rules of life in the new country. It is during this period that the difference between emigration and forced migration becomes most apparent. A certain unspoken motto of refugees at this stage is: "We didn't ask for this!". One feels the pain of losing one's home, one's close circle of contacts, one's familiar way of life acutely. However, successful social psychological adaptation is a

process of active adjustment to the requirements of the new environment. At this stage, psychological support is of great importance.

One important and challenging task for refugee parents is the organisation of their child's schooling. The state helps to implement the organisational side of this issue as effectively as possible, but at this stage a number of psychological problems arise. Age differences in children's adaptation to the new school environment can be highlighted. Children of primary school age get used to a new school and collective quite easily, provided certain conditions are met. First, the child should be able to communicate in a familiar language. Even if teaching takes place only in Estonian, but the child knows that the teacher understands him or her, he or she will feel safe. In this case, the child knows that he or she can ask for help if needed and will be understood. Secondly, in a class where a refugee child studies, there should be children who speak a language that the child understands. In this way, the social and communicative needs of the child can be met and he/she will not feel lonely, which means that he/she can easily integrate into a group and become a full member. Adaptation can be particularly successful for first graders who still have play as their dominant activity. Their natural need to interact with other participants in the game can be a good basis for overcoming both social and language barriers. Thus, play-based assignments in the classroom and/or after-lessons can be an auxiliary tool for adaptation. And, of course, one of the most important conditions for successful adaptation of students of any age category is a favourable psychological climate in the classroom, a friendly attitude of teachers and classmates.

A certain psychological barrier may be the difference in the class to age ratio in Estonia and Ukraine. However, this problem is more relevant for older students. This factor can significantly influence the child's level of self-esteem and provoke behavioural problems accordingly. It is very important that the parents of the child have a competent attitude towards this issue. In general, adaptation in secondary and high school is often difficult for refugee children due to age specificities. Adolescence is one of the crises of personal development and is often difficult for the whole family and in times of peace. In this situation, however, an adolescent refugee and his or her parents can be fully classified as the most difficult category to adapt to. In this situation, the adolescent feels the pain of losing his/her familiar

life like no other and reacts to it accordingly. The adolescent's leading activity is communication, namely communication with peers, and in this period of development the feeling of belonging to a "pack", that is, to a circle of peers, like-minded people, is very important. And this "pack" is now taken away by the war. Often teenagers in counselling sessions said that it is better to be under fire, but with friends. Also, this is the age of first loves and separation from the object of feelings can have very painful consequences. It is very important for parents in this situation not to devalue the child's feelings, to listen if they are ready to share, to give the child the opportunity to feel emotionally supported.

An important aspect of the problem of forced adaptation of a teenage child is the "double involuntary" factor. The most important psychological new formation of adolescence is the need for inner freedom, the formation of the "I-adult" position. This is why it is so acutely felt for the adolescent that he or she is being deprived of freedom of choice. In this situation, twice: because of the war, familiar life becomes impossible, first at home, and then the parents decide to move to another country. In order to avoid destructive behaviour, it is important to give the child the right to choose where it is permissible and appropriate. For example, to allow the child to choose their own hobby activities and to help organise this process if necessary. Also hobby groups can help to find like-minded people, which will positively influence the general emotional state of the child, since their social and communicative needs will be fulfilled. Adaptation processes may also be complicated by the fact that adolescence is a time when the moral sphere of the individual is actively developing. Adolescence is the second age of "whimsy", only the person is asking questions of himself, looking for his place in the world, building his own system of interaction with the world. Teenagers often have a heightened sense of justice in this background, which makes them sometimes too zealous in defending their interests. It is difficult to imagine how a teenager can feel when, at the moment of such an internal struggle, his whole life crumbles, the habitual, peaceful laws of life do not work, very sharply they are replaced by other rules, sometimes very harsh. The most important thing is to give the child a sense of support - to keep promises, to keep agreements, to expect the same from the child, to discuss it with him. It is good if it is possible to introduce into the new life traditions and habits of the family that were previously important and enjoyable. This will create a sense of stability in the family's inner

world despite the collapse of the outside world.

Not knowing the language and protesting about learning it is another factor that greatly aggravates the process of adaptation. In addition to actually helping the child, it is important for parents to help them understand that learning the language is an opportunity for free communication and understanding of their new home country.

References

1. Triandis H. C. Culture and social behaviour. N. Y. etc.: McGraw-Hill, 1994
2. Leonova I. Theoretical analysis of the problem of socio-psychological adaptation of internally displaced persons in Ukraine. Journal "Actual Problems of Sociology, Psychology, Pedagogy." № 4. - 2015
3. Perelygina L., Motovylets I. Psychological peculiarities of internally displaced persons' resilience. / Collection of scientific papers. Problems of Extreme and Crisis Psychology. Vol. 20. X.: NUZU, 2016.
4. Slyusarevsky N. Psychology of Migration. Kirovograd: Imeks-LTD, 2013.
5. Galetska I. Psychological factors of social adaptation. *Sociohumanitarian Problems of Man*. 2005. No. 1 [Electronic resource] <http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p091.php>.

Едуард Помиткін

*доктор психологічних наук, професор,
директор Психологічного консультативно-тренінгового центру,
провідний науковий співробітник Інституту педагогічної освіти і
освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, м. Київ.*

Юліана Бегаль

*магістр психології,
операційний директор українського офісу ІТ компанії
Equally Talent, Inc,
м. Сан Франциско (USA).*

**ПОДОЛАННЯ СТРЕСОВИХ СТАНІВ ОСОБИСТОСТІ З
ВИКОРИСТАННЯМ ВІРТУАЛЬНОГО ПОМІЧНИКА**

Актуальність. Проблема стресу у значної частини громадян України завжди була актуальною, однак зараз більшість українців перебувають у стані затяжного стресу, який прийнято називати дистесом. Мова йде і про військових, які захищають країну від агресора, і про громадян, які залишилися на території України, і про мільйони тих, хто був вимушений залишити її межі. Загроза смерті, втрата близьких і рідних, зруйновані оселі, складність адаптації у чужій країні – лише неповний список стресогенних факторів, що впливають на самопочуття і здоров'я українців.

Вплив негативних зовнішніх факторів зумовлює низку психофізіологічних реакцій. Зокрема, відбувається виділення гормонів, що прискорюють частоту серцевого ритму і приводять м'язи у повну бойову готовність. В організмі накопичується підвищений рівень кортизолу, що позначається на збудженні, перевантаженні організму, ускладненій здатності тримати рівновагу усіх психічних процесів. З часом гормони стресу роблять імунну систему вразливішою до вірусних захворювань. Серед помітних симптомів хронічного стресу виділяють дратівливість, тривожність, депресію, головні болі, безсоння тощо.

З появою стресогенних симптомів людина має звернутися за професійною допомогою до лікаря або психолога, але в умовах війни така можливість у більшості відсутня. Більше того, знаходячись в окупації, без електроенергії і зв'язку значна частина громадян позбавлена можливості підтримки рідних і друзів, а навичкам ефективної саморегуляції їх ніхто не вчив.

Ситуація ускладнюється тим, що відсутність надання кваліфікованої психологічної допомоги у стресовому стані може призводити до посттравматичних стресових розладів (ПТСР), які в подальшому набагато важче піддаються корекції.

Зважаючи на це, актуально стає розробка віртуальних психологічних помічників, якими можна скористатися в будь-який момент незалежно від наявності зв'язку, маючи при собі лише мобільний телефон.

Мета статті - Обґрунтування розробки віртуального помічника, спрямованого на подолання стресових станів особистості та профілактику ПТСР.

Виклад основного матеріалу.

Перший віртуальний психологічний помічник, Eliza, був

розроблений ще в 1966 році германським професором Джозефом Вайзенбаумом [8]. Він виглядав як чат з віртуальним терапевтом, функцію якого виконував штучний інтелект. Пізніше виходили різноманітні версії мобільних застосунків, що були призначені для поліпшення емоційного стану користувачів, зниження симптомів стресу, тривоги та депресії [5], [10], а також такі, що допомагали користувачам вдосконалити навички емоційної саморегуляції [1], [7].

На сучасному етапі віртуальні помічники для подолання стресу були розроблені наступними дослідниками: доктор Девід Баккер (мобільний застосунок MoodPrism) [2], доктор Трейсі Денніс-Тіварі (мобільний застосунок Personal Zen) [4], Дейл Бірман (мобільний застосунок Sanvello) [6], Мартін Вікфолк (мобільний застосунок The Mindfulness App) [11], Алекс Тью та Майкл Актон Сміт (мобільний застосунок Calm) [3].

Хоча наведені розробки достатньо ефективні у допомозі людині, яка переживає стрес, вони мають також і суттєвий недолік, що пов'язаний з відсутністю безпосередньо людського контакту, функцією голосової взаємодії. Крім того, вони не дають можливості отримувати психологічну персоналізовану підтримку.

Зважаючи на це постає необхідність у розробці віртуального психологічного помічника нового покоління, який би не мав вказаних недоліків. Наявність голосової функції та персоналізація взаємодії значно збільшать ефективність такого помічника за рахунок відчуття присутності кваліфікованого фахівця, небайдужого до людини, яка потребує психологічної допомоги.

Даний мобільний застосунок отримав назву Antistress Help і розробляється на платформах iOS та Android, що дозволяє користуватися послугою психологічної допомоги власникам більшості сучасних мобільних пристроїв. Важливою відмінністю застосунку є використання штучного інтелекту, що суттєво розширює його функціональні можливості та подальшу модернізацію.

У процесі використання застосунку користувач зможе звернутися до голосового меню, діагностувати свій поточний емоційний стан, визначити рівень стресу та отримати «олюднену» психологічну підтримку, а також бути залученим до різноманітних психологічних керованих практик, спрямованих на корекцію власного стану. Голосова психологічна підтримка буде надаватися

користувачу до моменту визнання ним власного емоційного стану як задовільного.

Висновки:

Результати теоретичного дослідження дозволили встановити, що на сьогодні у світі існують розробки різних за своїм призначенням віртуальних психологічних помічників. Але їхня ефективність може бути поліпшена завдяки використанню голосової функції, що збільшує “ефект присутності”.

Розробка мобільного застосунку, який має в собі функцію персоналізованої голосової підтримки, дозволяє здійснювати оперативну психологічну допомогу в умовах стресу і профілактику ПТСР.

Перспективи дослідження. У подальшому науковий пошук може бути спрямовано на розробку мобільних застосунків для надання більш персоналізованої психологічної допомоги окремим категоріям населення.

Література

1. Ahern T. G., et al. Evaluation of a Mobile Application-Based Stress Management Intervention for College Students: A Randomized Controlled Trial. *Journal of American College Health*. 2021; 69(3): 273-282.
2. Bakker, D., & Rickard, N. Engagement in a mobile phone app for self-monitoring of emotional wellbeing predicts changes in mental health: MoodPrism. *Journal of Affective Disorders*. 2017; 227, 432-442.
3. Catahan S. Is The Calm App Worth Trying? A Full Review Of The Popular Meditation App. MBG Health. 2023. <https://www.mindbodygreen.com/articles/calm-app-review>
4. Jaslow R. Smartphone game designed to reduce anxiety shows promise in study. CBS NEWS. 2014. <https://www.cbsnews.com/news/smartphone-game-designed-to-reduce-anxiety-new-approach-in-mental-health-care/>
5. Kim M.J., et al. Smartphone-based stress management and health promotion program for university students: A randomized controlled trial. *Journal of Medical Internet Research*. 2018; 20(5): e68.
6. Marschall A., Sanvello Therapeutic App Review. Verywell Mind. 2023. <https://www.verywellmind.com/sanvello-therapy-app-review-6832588>
7. Ochoa C., et al. Effectiveness of a smartphone application in

improving stress management in a sample of university students: A randomized controlled trial. *Journal of Affective Disorders*. 2021; 279: 684-692.

8. Pomytkin E.; Pomytkina L. Use of a virtual assistant in preparing elderly people to overcome loneliness. *Information Technologies and Learning Tools*. Vol. 90 No. 4/ 2022-09-29. <https://doi.org/10.33407/itlt.v90i4.4923>

9. Ramshore A., ELIZA: The Chatbot Who Revolutionised Human-Machine Interaction, 2021. <https://medium.com/nerd-for-tech/eliza-the-chatbot-who-revolutionised-human-machine-interaction-an-introduction-582a7581f91c>

10. Rezaei-Adaryani F., et al. Efficacy of a Mobile Application for Stress Management in University Students: A Randomized Controlled Trial. *International Journal of Mental Health and Addiction*. 2021. Vol. 19(2). P. 472-483.

11. Sixtyclicks. Q&A with Martin Wikfalk, founder of The Mindfulness App. 2019.

<https://www.sixtyclicks.com/2019/05/13/qa-with-martin-wikfalk/>

Kateryna Hordiienko

PhD. in Psychology,

National Aviation University,

Kyiv (Ukraine);

PhD. Student, Palacký University,

Olomouc (Czech Republic)

Zdeněk Joukl

PhD. Student,

Palacký University,

Olomouc (Czech Republic)

PSYCHOLOGICAL BASIS OF THE CRIMINOGENIC TONE FORMATION OF THE TEXT AND ITS AUTOMATIC DETERMINATION

Information published in social networks plays an important role in modern society, which makes the issue of the psychological state of

Internet users even more relevant. It determines success, features of interaction, emotional component and behavioral reactions of persons who encounter it. In social, clinical and legal psychology, topical issues of cyber socialization, features of the formation and manifestation of an individual or a social group in the conditions of the information society, the emergence of new phobias that encourage consideration of the impact of cyberspace on the psyche of its users are considered [1; 3; 8].

However, based on the latest events in our society, high-profile events, cataclysms, catastrophes, and military operations are increasingly occupying the information space. This information space cannot fail to influence the psychological phenomena of Internet users (processes, states, properties), and, accordingly, its manifestations in virtual and real space (communication, behavior, action). Due to the appearance in social networks of fear, tension, panic, despair, anxiety, regret, aggression, hatred, etc., the number of violent acts in cyberspace between acquaintances and strangers and conflicts in interpersonal interaction is increasing. These processes do not bypass both active Internet users, i.e. commentators, and persons who are simply in this information space, i.e. witnesses.

So, similar states, corresponding moods in social networks and the active social position of the modern user lead to criminogenic Internet communication, with the help of which deviant, extremist and other aggressive speech actions are implemented. In turn, such actions create threats to the informational and psychological security of Internet users. That is why new circumstances, such as social events and technological development (information war, dependence on social media, rapid modification of devices, new phobias), require additional research and development not only of psychological state indicators, but also of corresponding linguistic markers of emotional triggers, i.e. criminogenic tone that are present in online texts and communications.

According to the trends, the problem of controlling the criminogenic tone in Internet comments becomes especially important, that is, the need to ensure security in social networks. According to a Pew Research Center (2019) study, more than half of US adult social media users believe that their personal information in cyberspace is not adequately protected. Besides, one of the biggest threats to safety on the Internet with criminogenic attitudes is cyberbullying, that is, a type of online bullying that consists in the purposeful and systematic infliction of psychological, moral, material and even physical harm on other

Internet users (for example, leading to suicide) [5].

Thus, the criminogenic tone is the emotional mood of users on the Internet, which is realized through comments on articles, blogs and other materials, and contains elements of violence, threats, insults, discrimination, etc., which leads to harm to the psychological health of other users, a decrease in culture communication and even to criminal offenses. Identifying a criminogenic tone consists in classifying the text as positive, neutral, compound or negative, i.e. threatening moods [2; 6; 7]. Based on these studies, our research goal can be the development of a neural network that will be able to determine the level of criminogenicity of texts on a scale from non-criminogenic to highly criminogenic.

Today, there are two main methods of solving problems of automatic tonality determination. The first of which is a statistical method based on the use of collections (corpus) of texts marked in advance by tonality, on which the model is then trained to determine the tonality of the selected segment of the text. Instead, the second method is based on the compilation of special semantic thesauruses (tonal dictionaries) of positive and negative words and expressions. This method can use both lists of patterns and rules for combining tonal vocabulary within a sentence, based on grammatical and syntactic analysis. These dictionaries are necessary when compiling special computer programs, the purpose of which is to solve one or another task by the method of sentiment analysis [4].

Therefore, since the expression of emotions is an integral part of the reader's comment, the definition and differentiation of its tonality, especially of a threatening nature, becomes the basis for identifying and predicting the negative impact on the mental state of Internet users. In addition, the use of linguistic methods, artificial intelligence and machine learning to automatically detect and filter criminogenic content can help reduce the number of criminogenic comments and increase the level of security in Internet communications.

This publication was made possible thanks to targeted funding provided by the Czech Ministry of Education, Youth and Sports for specific research, granted in 2023 to Palacký University Olomouc (IGA_FF_2023_029).

References

1. Hyland, P., Vallières, F., Shevlin, M., Karatzias, T., Ben-Ezra, M., McElroy, E., Martsenkovskiy, D. (2022, October 7). The psychological consequences of war in Ukraine: Assessing changes in mental health among Ukrainian parents. PsyArXiv, 24. <https://doi.org/10.31234/osf.io/jp5vh>
2. Liu, B. (2012). Sentiment analysis and opinion mining. Morgan & Claypool Publishers.
3. Nemesh, O. (2017). Virtual activity of the person: the structure and dynamics of psychological content: Monograph. Word, 391.
4. Pang, B., & Lee, L. (2008) Opinion Mining and Sentiment Analysis. Foundations and Trends in Information Retrieval, 2, 1-135. doi: 10.1561/15000000011
5. Pomytkina, L., Podkopaieva, Yu., & Hordiienko, K. (2021). Peculiarities of Manifestation of Student Youth' Roles and Positions in the Cyberbullying Process. International Journal of Modern Education and Computer Science (IJMECS), 13(6), 1-10. doi: 10.5815/ijmecs.2021.06.01
6. Shamantha, R.B., Shetty, S.M., & Rai, P. (2019). Sentiment Analysis Using Machine Learning Classifiers: Evaluation of Performance. IEEE 4th International Conference on Computer and Communication Systems (ICCCS). 21-25, doi: 10.1109/CCOMS.2019.8821650.
7. Singh, C., Imam, T., Wibowo, S., & Grandhi, S. (2022). A Deep Learning Approach for Sentiment Analysis of COVID-19 Reviews. Appl. Sci., 12(8), 3709, doi: 10.3390/app12083709.
8. Tokarev, N., Shamne, A., & Khalik, O. (2017). Variability of personality socialization in the modern information society: collective monograph. Interservice LLC, 220.

Rustem Adamanov
PhD. Student
National Aviation University
Kyiv (Ukraine)

DECISION MAKING BY AN AIR TRAFFIC CONTROLLER IN EMERGENCIES

Air traffic controllers (ATCs) play a critical role in maintaining the safety and efficiency of air transportation systems. Their primary responsibility is to manage the flow of aircraft in the air and on the ground, ensuring that aircraft maintain safe distances from one another and avoid collisions. In emergencies, ATCs must make rapid, accurate, and effective decisions to ensure the safety of all individuals involved. This article explores the psychological processes involved in decision-making by ATCs during emergencies, focusing on factors that may influence their ability to make effective decisions under pressure.

Understanding the decision-making process in ATCs during emergencies requires an examination of the cognitive processes involved. One prominent model is the Recognition-Primed Decision (RPD) model developed by Klein (1993), which suggests that experts make decisions based on pattern recognition and experience, rather than a systematic analysis of alternatives. In emergency situations, ATCs rely on their ability to quickly recognize a familiar situation and respond with an appropriate course of action [7].

However, other researchers argue that the decision-making process in ATCs is more complex, involving a combination of intuitive and analytical processes. The Dual-Process Theory (DPT) suggests that decision-making consists of two systems: System 1, which is fast, automatic, and emotional, and System 2, which is slow, deliberate, and logical. In emergencies, ATCs may rely on System 1 to quickly assess the situation and generate potential solutions, while engaging System 2 to evaluate the consequences of each option and choose the best course of action [12].

- **Decision-Making Models in High-Stress Environments**

There are several decision-making models that have been proposed to explain how individuals make decisions in high-stress environments, such as those faced by ATCs during emergencies. One of the most widely studied models is the Naturalistic Decision Making

(NDM) model, which suggests that decision-making in complex, time-pressured environments is based on the recognition of patterns and the use of mental simulations to evaluate the likely outcomes of various actions [7]. Another model, the Recognition-Primed Decision (RPD) model, emphasizes the role of experience and intuition in decision-making under time pressure [5]. Both of these models may offer insights into the decision-making processes of ATCs in emergencies.

- Factors Influencing Decision-Making in Emergencies

Several factors can influence the decision-making of ATCs during emergencies, including cognitive, emotional, and environmental factors.

Cognitive factors, such as working memory capacity, attention, and information processing speed, can significantly influence an individual's ability to make effective decisions in high-stress environments. Studies have shown that individuals with higher working memory capacity are better able to maintain and manipulate information in their minds, which is essential for effective decision-making [4]. Attention is another critical cognitive factor, as it enables individuals to focus on relevant information and ignore irrelevant distractions. Research has demonstrated that attentional control can be negatively impacted by stress, leading to impaired decision-making [3].

Emotional factors can also play a significant role in decision-making during emergencies. For instance, high levels of stress can lead to emotional arousal, which may impair decision-making by interfering with cognitive processes [9]. Additionally, negative emotions, such as fear and anxiety, can bias decision-making towards more conservative or risk-averse choices [8]. On the other hand, positive emotions, such as confidence and optimism, can promote more adaptive decision-making by facilitating cognitive flexibility and problem-solving [6].

Environmental factors, such as time pressure, task complexity, and the presence of other individuals, can also influence decision-making in emergency situations. Time pressure can lead to a reduction in information processing and a reliance on heuristics, which may result in less accurate decisions [11]. Task complexity can also impact decision-making, as more complex tasks may require greater cognitive resources and result in higher levels of stress [12]. Finally, the presence of other individuals can influence decision-making through social facilitation, where the performance of individuals may be enhanced or impaired depending on the complexity of the task and the presence of

others [2].

- Strategies for Improving Decision-Making in Emergencies

Given the critical importance of effective decision-making by ATCs in emergencies, several strategies have been proposed to enhance decision-making under pressure. These strategies can be broadly categorized into training interventions, stress management techniques, and environmental modifications.

Training interventions, such as scenario-based training and simulation exercises, can help ATCs develop the skills and experience necessary for effective decision-making in emergency situations. Scenario-based training involves the use of realistic, high-fidelity simulations to expose ATCs to emergency situations, allowing them to practice their decision-making skills in a controlled environment [10]. This type of training can help ATCs develop their pattern recognition abilities, enhance their cognitive flexibility, and improve their overall decision-making performance.

Stress management techniques, such as relaxation exercises, mindfulness training, and cognitive-behavioral interventions, can help ATCs manage the stress and emotional arousal associated with emergencies. Relaxation exercises, such as deep breathing and progressive muscle relaxation, can help ATCs reduce physiological arousal and maintain focus during high-stress situations [14]. Mindfulness training, which involves cultivating non-judgmental awareness of the present moment, can help ATCs maintain attentional control and reduce emotional reactivity [13]. Cognitive-behavioural interventions, which focus on identifying and modifying maladaptive thought patterns and behaviours, can help ATCs develop more adaptive coping strategies for managing stress and making effective decisions under pressure [14].

Finally, environmental modifications, such as adjusting workload levels, providing decision support tools, and optimizing the physical environment, can help facilitate more effective decision-making by ATCs in emergencies. Adjusting workload levels can help prevent cognitive overload and ensure that ATCs have sufficient cognitive resources to devote to decision-making tasks [15]. Decision support tools, such as advanced automation systems and artificial intelligence, can assist ATCs in processing complex information and making more accurate decisions under time pressure [5]. Optimizing the physical environment, including factors such as lighting, noise levels, and

ergonomics, can help reduce fatigue and enhance overall cognitive performance [1].

In conclusion, effective decision-making by air traffic controllers in emergencies is essential for maintaining the safety and efficiency of air transportation systems. Several factors, including cognitive, emotional, and environmental factors, can influence ATC decision-making under pressure. Strategies for improving decision-making in emergency situations include training interventions, stress management techniques, and environmental modifications. By implementing these strategies, ATCs can enhance their ability to make rapid, accurate, and effective decisions during emergencies, ultimately contributing to the safety and well-being of all individuals involved in air transportation.

References

1. Hancock, P. A., & Szalma, J. L. (2003). The future of neuroergonomics. *Theoretical Issues in Ergonomics Science*, 4(1-2), 238-249.
2. Guerin, B. (1993). *Social facilitation*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Eysenck, M. W., Derakshan, N., Santos, R., & Calvo, M. G. (2007). Anxiety and cognitive performance: Attentional control theory. *Emotion*, 7(2), 336-353.
4. Engle, R. W., & Kane, M. J. (2004). Executive attention, working memory capacity, and a two-factor theory of cognitive control. *The Psychology of Learning and Motivation*, 44, 145-199.
5. Endsley, M. R., & Jones, D. G. (2001). A model of inter and intrateam situation awareness: Implications for design, training and measurement. In *New Trends in Cooperative Activities: Understanding System Dynamics in Complex Environments*, 46-67.
6. Isen, A. M. (2001). An influence of positive affect on decision making in complex situations: Theoretical issues with a practical application. In M. Lewis & J. M. Haviland-Jones (Eds.), *Handbook of Emotions* (2nd ed., pp. 417-435). New York: Guilford Press.
7. Klein, G. (2008). Naturalistic decision-making. *Human Factors*, 50(3), 456-460.
8. Keinan, G. (1987). Decision making under stress: Scanning of alternatives under controllable and uncontrollable threats. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3), 639-644.

9. Lerner, J. S., & Keltner, D. (2001). Fear, anger, and risk. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(1), 146-159.

10. O'Hare, D. (2011). Cognitive ability and expertise in air traffic control. In G. A. Klein, J. Orasanu, R. Calderwood, & C. E. Zsombok (Eds.), *Decision Making in Action: Models and Methods* (pp. 71-84). New York: Ablex Publishing.

11. Maule, A. J., Hockey, G. R., & Bdzola, L. (2000). Effects of time-pressure on decision-making under uncertainty: Changes in affective state and information processing strategy. *Acta Psychologica*, 104(3), 283-301.

12. Quesnel, D., & Pelletier, M. (2012). A cognitive approach to understanding stress and decision-making in air traffic controllers. *Theoretical Issues in Ergonomics Science*, 13(3), 294-312.

13. Stanley, E. A., Kiyonaga, A., Wong, L., & Gelfand, L. (2010). Examining the protective effects of mindfulness training on working memory capacity and affective experience. *Emotion*, 10(1), 54-64.

14. Varvogli, L., & Darviri, C. (2011). Stress management techniques: Evidence-based procedures that reduce stress and promote health. *Health Science Journal*, 5(2), 74-89.

15. Wickens, C. D., & Hollands, J. G. (2000). *Engineering Psychology and Human Performance* (3rd ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Ігор Буранов

ад'юнкт, майор поліції

Національної академії внутрішніх справ

м. Київ (Україна)

КІБЕРБУЛІНГ ЯК ФАКТОР РИЗИКУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Анотація. У роботі порушується проблема психологічного насильства в інтернет-середовищі. Приділено увагу психологічним наслідкам кібербулінгу всіх учасників взаємодії. На основі матеріалів вітчизняних та зарубіжних досліджень представлені результати впливу кібербулінгу на соціальне життя та емоційний стан дітей.

Ключові слова: віктимність; булінг; кібербулінг; жертва та агресор; безпека освітнього середовища.

Постійне приниження, загрози, поширення чуток різного змісту спрямованих на людину, а також інші заходи негативного психологічного та фізичного впливу - це булінг. Цькування - це не конфлікт протилежних сторін, де кожен учасник здатний «відповісти» на агресивні дії противника. Від булінгу найчастіше страждають більш емоційні люди, у яких можуть виникнути труднощі зі стримуванням сліз, емоцій. Тому їх поведінка привертає увагу, через психологічну слабкість та вони стають жертвами, над якими легше довести свою перевагу і силу. Булінг при цьому може застосовуватися в різних формах.

Булінг – це вид насильства, у якому має місце примус, застосування сили, поряд з фізичними та вербальними формами агресії, нерідкі випадки соціальної ізоляції, її приховані та ретельно замасковані прояви, які дуже часто дорослі не беруть до уваги. Більше того, цей вид насильства має тенденцію поширюватися, заражаючи все навколо. Булери та їх жертви можуть змінюватися місцями, жертва булінгу може стати ініціатором насильства над іншими дітьми. Іноді зусилля кривдника спрямовані відразу на кілька жертв одночасно, що теж викликає свого роду «ланцюгову реакцію».

Кібербулінг – це булінг із застосуванням цифрових технологій. Він може відбуватися в соціальних мережах, платформах обміну повідомленнями (месенджерах), ігрових платформах та мобільних телефонах. Це неодноразова поведінка, спрямована на залякування, провокування гніву чи приниження тих, проти кого він спрямований.

Але, якщо раніше цькування в навчальних закладах приймало грубі фізичні або вербальні форми, то тепер насильство приймає більш витончену форму, – так званий кібербулінг, який якраз відображає все разом: моральне та психологічне насильство, домінування та примус, соціальну ізоляцію, залякування та здирство, що здійснюється за допомогою електронних засобів комунікації. В даний час не проводяться комплексні дослідження, спрямовані на виявлення того, як освітнє середовище впливає на загальну картину агресивної поведінки дітей, проте багато робіт присвячено відмінностям між дівчатками і хлопчиками, залученими в кібербулінг, а також особливостям сприйняття

даного виду насильства у дітей та дорослих людей.

Дорослі, що використовують Інтернет вдома і на робочому місці, в соціальних мережах і на сайтах, також як діти можуть стати жертвами кібербулінгу, що може мати серйозні наслідки для їх психосоматичного стану, подальшого життя та професійної кар'єри. Дорослі жертви кібербулінгу можуть відчувати почуття безпорадності і втрати контролю над своїм життям, невпевненості в собі, їх самооцінка, як правило, занижена, знижується працездатність настільки, що людина цілком може втратити роботу. Дорослі, як і діти, потребують допомоги, але зазвичай її не отримують, тому що доросла людина ні собі, ні оточуючим не зізнається, що стала жертвою кібербулінгу та ні за що не звернеться за допомогою, боючись виглядати смішним [1, с. 129-138].

До появи Інтернету знущання закінчувалися відразу, як тільки дитина залишала некомфортне для неї освітнє середовище, і відчувала себе у безпеці, але тепер знущання стало важче стримувати, припиняти і зовсім неможливо ігнорувати. Інтернет проник майже в кожний будинок і робочий офіс, не залишаючи безпечного місця для тих, хто хотів би від нього сховатися. При безкарності, кібербулінг стає все більш небезпечним, тому що завдає непоправної шкоди психологічному здоров'ю всіх учасників взаємодії. Незважаючи на те, що кібербулінг - більш пасивна модель цькування – він є більш поширеною формою переслідування в сучасному молодіжному середовищі, ніж фізичне насильство. Він став поширеним негативним явищем у житті завдяки легкій доступності мобільних засобів зв'язку, стільникових телефонів, планшетів і комп'ютерної комунікації.

Знущання за допомогою дзвінків на мобільні телефони, текстових повідомлень, інтерактивних ігор та соціальних мереж швидко стали переважаючими формами насильницьких дій в межах навчального закладу, але також проникли і в приватне життя дітей шкільного віку, від них не сховатися в безпечному середовищі в жодний час доби. Кібербулінг включає в себе «знущання або домагання з використанням будь-якого електронного засобу, який може включати в себе електронну пошту, обмін повідомленнями, блоги, онлайн-ігри, чати та веб-сайти» [2, с. 124-135]. Хоча насильство в навчальному закладі продовжує отримувати увагу засобів масової інформації протягом

останніх декількох років, кібербулінг, як і раніше, не отримує достатньої уваги, а ні в засобах масової інформації, а ні в наукових колах, хоча дослідження підтверджують, що такого роду цькування давно вже перестало бути «дитячою витівкою» і вносить свій вклад в статистику психічних розладів та самогубств серед дітей. Подібно до того, як акти фізичного насильства ставлять під загрозу фізичну безпеку, кібербулінг загрожує психічному здоров'ю дітей.

Анонімність Інтернету дозволяє булеру довгий час залишатися безкарним, а жертви кібербулінгу існують у страху та тривозі 24 години на добу, не залишаючи жодного шансу відчутти себе захищеним, повідомлення та коментарі можуть приходити несподівано, у будь-який час – це чинить сильний психологічний вплив на дитину. Так само в Інтернеті існує анонімність, завдяки якій підліток може навіть не підозрювати, яка людина здійснює над нею цькування, що може викликати ще більший страх. На відміну від фізичного насильства, наслідки психологічного насильства у довгостроковій перспективі впливають на психологічне здоров'я. Розпізнати жертву психологічного насильства не так легко. Знання симптомів та емоційних ознак психологічного здоров'я допоможуть вчасно виявити булінг та уберегти жертву від негативних наслідків. Психологічними наслідками кібербулінгу є поява у жертви: зниженої самооцінки, депресії, агресивної поведінки, тривожності, недовіри, частої зміни настрою, полохливості, страхів, суїцидальних нахилів. Звичайно, жертви кібербулінгу є найбільш вразливими групами, які потребують психологічної підтримки. Але також слід зазначити, що наслідки кібербулінгу можуть бути не лише у жертви, а й у переслідувачів та спостерігачів. Викладена в мережу знущальна заява, текст чи зображення, практично не видаляється з кіберпростору, особливо якщо вони розміщені на декількох сайтах. У новітніх технологіях булінг теж набуває нового рівня.

Також, потрібно відзначити, що зараз набирає обертів таке явище як буліцизм, під яким розуміється спроби звести рахунки з життям через цькування над особистістю. Через медіа-ресурси нерідко можна почути про дітей, які наклали на себе руки через те, що стали жертвами кібербулінгу. Статистичні дані доводять, що зіткнення з кібербулінгом більшою мірою залишає негативний і довгостроковий відбиток у свідомості дитини, тим самим

несприятливо позначаючись на його психологічному здоров'ї.

До негативних наслідків цього протиправного явища відносяться деструктивні зміни особистості, міжособистісних відносин та діяльності як окремої дитини, так і груп дітей. Соціальні наслідки психологічного насильства виявляються у багатьох аспектах: шкода жертві, агресору та суспільству. Діти, які пережили будь-який вид насильства, відчують у подальшому труднощі соціалізації. Вирішення своїх проблем діти – жертви насильства, часто знаходять у девіантній поведінці, і навіть самогубстві.

Таким чином, одним з основних напрямів розвитку навчального закладу виступає система управління соціальними ризиками, що впливають на небезпечність освітнього середовища, зокрема розробка та впровадження програм профілактики булінгу та кібербулінгу як фактору суїцидальної поведінки. Одним з найважливіших напрямів профілактики ризиків у віртуальному середовищі має стати підвищення цифрової компетентності всіх суб'єктів освітнього середовища: учнів, батьків, педагогів і адміністрації.

Сьогодні новітні технології надали швидкий та безпечний спосіб для кіберхуліганів утискувати своїх жертв. І тоді коли батьки або дорослі, які відповідають за дітей, знаючи про знущання, не втручаються і надають можливість дітям самим вирішувати свої проблеми, вони ніби ідуть за одно з кібербулерами. Розміщені на сайті фотографії з образливими коментарями є не прийнятними, і на них варто звертати увагу, але деякі дорослі приймають знущання онлайн як неодмінну стадію, через яку діти повинні пройти, щоб стати сильними і зрілими. Таке відношення, на жаль, має тенденцію до збільшення. Всупереч таким поглядам, батьки та вчителі повинні проявляти ініціативу і діяти разом, щоб забезпечити дітям більший ступінь безпеки. У разі потурання при скоєнні кібербулінгу, булери вважають, що їх поведінка санкціонована віком.

Велику роль в проявах кібербулінгу грає віктимність, що має прояв у особливій схильності людини стати жертвою. Підвищена віктимність неповнолітніх визначається як їх психологічними особливостями, так і соціальними ролями, місцем у системі соціальних відносин, становищем, яке вони займають у ній [4, с. 27-31]. У соціальній психології властивість віктимності пов'язана з

неадекватно заниженою самооцінкою, з нездатністю і небажанням брати на себе відповідальність за прийняття рішень у проблемних ситуаціях, з високим рівнем конформізму, з почуттям провини і локусом контролю тощо.

Психологічні наслідки будь-якого насильства можуть проявитися через роки. Віктимні діти, стаючи дорослими, часто страждають на безсоння, психічні розлади, схильність до підозрілості, тривожність, депресивність та суїцидальну поведінку. Самі «шкільні тирані» теж страждають від психологічних наслідків своєї девіантної поведінки: ставши дорослими, вони мають дуже великі шанси залишитися самотніми, тому що булінг розвиває у них схильність до нарцисизму, догматизму, авторитарності, комплекс переваги над іншими. Агресивна поведінка в підлітковому віці нерідко призводить до проблем із соціальною адаптацією, наприклад, на роботі або в сім'ї.

Актуалізація питання профілактики кібербулінгу забезпечується налаштуванням конфіденційності персональних акаунтів, а також здійснюється за двома основними напрямками. Перший - включає створення системи швидкого реагування провайдерів контенту та сервісів, операторів зв'язку, правоохоронних структур на протиправну діяльність в Інтернеті [3, с. 68-71]. Другий напрямок профілактики кібербулінгу передбачає використання користувачами Інтернету основних правил безпеки і коректної поведінки по відношенню до інших користувачів. За кордоном існують спеціальні веб-сайти, присвячені підвищенню інтернет-грамотності та навчання коректної, неагресивної та невіктимної поведінки в Інтернеті. Зокрема, розглядаються ціннісні аспекти тих чи інших вчинків у мережі, обговорюється проблема внутрішнього вибору, який людина робить, ведучи себе в Інтернеті жорстоко, без поваги по відношенню до інших користувачів або поширюючи неправдиву інформацію, що ганьбить честь і гідність тощо.

Так, проблема кібербулінгу є актуальною на даний момент та є серйозною загрозою для психологічного здоров'я підростаючого покоління. На сьогоднішній день вироблено практичні рекомендації, методики як для вчителів, так і для батьків. Однак не багато хто достатньо інформований і ознайомлений з ними. Необхідно докладати зусиль для ознайомлення з цими практичними рекомендаціями та методиками. Деякі існуючі

методи боротьби з цим явищем можуть не працювати через швидкий розвиток кібербулінгу і розширення форм його застосування, отже потрібна актуально розроблена форм протидії цьому явищу.

В умовах війни наші діти стали проводити ще більше часу за своїми гаджетами. Навіть на канікулах не потрібно забувати про небезпеку в інтернетпросторі, а саме: кібербулінгу, грумінгу, сексінгу тощо.

Література

1. Вітюк Н. Р. Кібербулінг як загроза психологічній безпеці особистості школяра. *Вісник Прикарпатського університету*. 2015. № 19. С. 129-138.
2. Головкін Б. М. Віктимна поведінка жертв злочинів. *Проблеми законності*. 2016. № 135. С. 124-135.
3. Данильчук Л. О. Ризики та небезпеки мережі Інтернет: до проблеми інформаційної захищеності дітей. *Педагогічний дискурс*. 2012. № 13. С. 68-71.
4. Козубовський Р. В. Соціальні детермінанти девіантної поведінки неповнолітніх. *Психолого-педагогічні науки*. 2016. № 1. С. 27-31.

Тетяна Вашека

*кандидат психологічних наук, доцент
Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)*

Оксана Лич

*доктор психологічних наук, доцент
Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)*

ПОЗИТИВНЕ САМОСТАВЛЕННЯ ТА ОПТИМІЗМ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Актуальність проблеми полягає у необхідності дослідження

життєстійкості сучасної української молоді, яка опинилась у воєнний час в умовах небезпеки, невизначеності власного майбутнього, через постійні загрози ракетних обстрілів, через загрозу замаскованих нерозірваних гранат на полях, у лісах, у будинках, звільнених ЗСУ від окупантів. Ці умови невизначеності посилюються інформацією, що висвітлюється ЗМІ, про факти руйнування, масової трагічної загибелі громадян в різних регіонах України, розповідями звільнених людей про перебування в окупації, полоні, про тортури та знущання над ними. Переживання за рідних, знайомих, які знаходяться у зоні бойових дій, прифронтових та окупованих територіях – все це породжує особливі умови життя та навчання студентів під час війни.

Пережити такі випробування неможливо без внутрішньої міцності, що втілюється у поняття «життєстійкість», введене С. Кобейса та С. Мадді. Українські науковці розглядають життєстійкість як: внутрішній регуляторний механізм особистісного самоздійснення (Т. Титаренко, О. Злобіна, Л. Лепіхова); інтегральну властивість особистості для подолання труднощів та для адекватного пристосування до нових умов (В. Панченко); особистісну рису, котра визначає стиль поведінки, що спрямована на подолання труднощів, а також як здатність гнучко і мобільно реагувати на зміни ситуації, умов взаємодії (Т. Титаренко, Т. Ларіна); як цілісне утворення, своєрідну рушійну силу, завдяки якій людина протистоїть складним ситуаціям (життєвим, професійним тощо), а значить швидко адаптується до різноманітних умов та сприяє руху особистості створювати свій життєвий шлях (О. Лич); систему установок і переконань: установок на залученість (включеність), установок на контроль за подіями і установок на прийняття виклику та ризику, а механізм дії життєстійкості полягає в її впливі на оцінку людиною ситуації і в підвищенні готовності активно діяти (В. Олефір).

Для дослідження особливостей життєстійкості та ступеню позитивного самоставлення у студентської молоді у таких умовах невизначеності було обрано наступні психодіагностичні методики: «Методика діагностики життєстійкості» С. Мадді в адаптації Д. Леонтьєва, «Опитувальник самоставлення» В.В. Століна, С. Р. Пантілеєва, «Тест на оптимізм» Ч. Шейсера, М. Карвера LOT (Life orientation test), «Методики діагностики рівня суб'єктивного переживання самотності» Д. Рассела, М. Фергюсона.

Діагностика рівня життєстійкості студентів під час воєнного стану в Україні показала, що більшість має середній рівень життєстійкості (63%), у 11% він високий, а низький рівень життєстійкості діагностовано у 27% студентів.

Кореляційний аналіз життєстійкості з рівнем оптимізму дозволив встановити значимі прямі кореляційні зв'язки між життєстійкістю, її компонентами та оптимізмом (табл. 1). Отже, оптимістичне налаштування, бачення позитивних аспектів життя, віра у краще підсилює життєстійкість студентів.

Таблиця 1

Значимі кореляційні зв'язки життєстійкості з рівнем оптимізму студентів

	Життєстійкість	Залученість	Контроль	Прийняття ризику
Оптимізм (тест Ч. Шейєра, М. Карвера LOT)				
Оптимізм	0,378**	0,434**	0,209*	0,395**

* - кореляція значима на рівні 0,05

** - кореляція значима на рівні 0,01

В результаті кореляційного аналізу життєстійкості з показниками самоствавлення за Опитувальником самоствавлення В.В. Століна, С. Р. Пантілеєва встановлено, що позитивне самоствавлення прямо пов'язане з високим рівнем життєстійкості (табл. 2).

Таблиця 2

Значимі кореляційні зв'язки життєстійкості з рівнем самотності та самоствавленням студентів

	Життєстійкість	Залученість	Контроль	Прийняття ризику
Самоствавлення (тест В.В. Століна, С.Р. Пантілеєва)				
Самоствавлення	0,637**	0,684**	0,500**	0,491**
Самоповага	0,460**	0,474**	0,412*	0,323*
Аутосимпатія	0,420**	0,525**	-	-

* - кореляція значима на рівні 0,05

** - кореляція значима на рівні 0,01

Також самоставлення прямо пов'язане з компонентами життєстійкості (з залученістю, контролем та прийняттям ризику), причому найтісніший зв'язок виявився з залученістю (коефіцієнт кореляції становить 0,684, рівень значимості менший 0,01). Можемо зробити припущення, що саме залученість у навчання, активну діяльність, можливо, волонтерську, одночасне суміщення роботи та навчання підвищує самоставлення студентів та робить їх життя осмисленим в цей складний період.

Значимий прямий зв'язок встановлено між життєстійкістю та самоповагою та аутосимпатією. Якщо молоді люди поважають себе та відносяться до себе з симпатією, їх здатність долати життєві труднощі значимо зростає та збільшується залученість в реальне життя. І навпаки, низька самоповага та аутосимпатія притаманні студентам, які відчують себе «поза життям», стверджують, що воно проходить мимо, чекають, що справжнє життя почнеться після закінчення вузу чи війни.

Складові життєстійкості «контроль» та «прийняття ризику» прямо пов'язані з самоставленням та самоповагою, що вказує на переконання студентів з високим рівнем самоповаги в тому, що ризик сприяє розвитку та набуттю досвіду, а людина сама обирає свій шлях і здатна контролювати життя.

Одним з припущень дослідження було бачення відчуття самотності як значимого чинника низької життєстійкості. На наш погляд, переживання самотності залишає індивіда один на один з життєвими труднощами, зменшує його здатність контролювати своє життя, сприяє уникненню ризику. Це припущення отримало підтвердження завдяки кореляційному аналізу (табл. 3).

Таблиця 3

Значимі кореляційні зв'язки життєстійкості з суб'єктивним переживанням самотності

	Життєстійкіс ть	Залученіс ть	Контро ль	Прийняття ризик
Суб'єктивне переживання самотності (Тест Д. Рассела, М. Фергюсона)				
Самотніс ть	-0,490**	-0,401*	-0,391*	-0,574**

* - кореляція значима на рівні 0,05

**** - кореляція значима на рівні 0,01**

Можемо побачити обернені зв'язки суб'єктивного переживання самотності з життєстійкістю та її компонентами, причому найтісніший зв'язок встановлено між самотністю та прийняттям ризику (коефіцієнт кореляції -0,574, значимість менша 0,01). Отримані результати можна пояснити тим, що самотня людина буде менше прагнути ризикувати, розуміючи, що не має підтримки з боку оточення і змушена вирішувати проблеми самотійно.

Для встановлення чинників життєстійкості було застосовано лінійний регресійний аналіз. В результаті проведення регресійного аналізу встановлено, що основними чинниками життєстійкості виявились високий рівень оптимізму та позитивне самоствавлення студентів, а самотність, навпаки, знижує життєстійкість.

Життєстійкість = 30,057 + 2,281 (самоствавлення) + ,871 (оптимізм) -0,522 (самотність)

Аналіз регресійної моделі показав, що R-квадрат: 0,495, тобто вказані предиктори пояснюють 50% залежної змінної, що характеризує регресійну модель як досить ефективну. Значимість критерію Фішера $F=0,000$, що вказує, що регресійна модель є статистично значимою.

Можемо зробити висновок, що серед обраних у нашому дослідженні психологічних характеристик, найбільше впливають на рівень життєстійкості саме позитивне самоствавлення та високий рівень оптимізму. А значимо знижує оптимістичність переживання самотності.

Результати дослідження можна використовувати при наданні психологічної допомоги студентам, що переживають розгубленість та безпомічність під час воєнного стану в Україні, переселенцям, які пристосовуються до нових умов життя та заново намагаються його відбудувати, молодим людям, що відчують себе самотніми та песимістично налаштованими.

Література

1. Лич О. М. Життєстійкість як показник адаптованості людини похилого віку. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2020. Т.41 – №5. – С. 106-111.
2. Панченко В. О. Життєстійкість як фактор професійної

адаптації менеджерів комерційних організацій: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / В.О. Панченко. Київ, 2016. 237 с.

3. Титаренко Т. М., Злобіна О. Н., Лепіхова Л. А. Як будувати власне майбутнє: жуттєві завдання особистості. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 512 с.

4. Титаренко Т. М., Ларіна Т. О. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека. Київ: Марич, 2012. 76 с.

Оксана Власова-Чмерук,
старший викладач
Національний авіаційний університет,
м. Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНА РЕСУРСНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Актуальність проблеми збереження психічного здоров'я в умовах війни є настільки ж важливою як і питання роботи з травмою, психологічної роботи з бійцями, психологічної допомоги вимушеним переселенцям [3, 4]. Негативні психологічні наслідки війни безперечно є великим викликом для психологів, психотерапевтів, спеціалістів по роботі з травмою. Пошук відповіді на питання, як підтримати психічне здоров'я, як віднаходити ресурси для психологічної стійкості є внеском в профілактику саме цих негативних наслідків.

Переважна більшість вітчизняних досліджень присвячена вивченню особистісних ресурсів психологічного благополуччя молоді. Психологічна ресурсність, як конструкт, розглянута О. Штепою, також автором розроблений відповідний психодіагностичний інструментарій [5, 6]. Психологічна ресурсність проявляється через суб'єктність особистості як здатність до самовизначення і є «якісною властивістю особистості, що пояснює не лише кількість та види наявних у людини психологічних ресурсів, а й те, якою мірою вона уміє ними оперувати» [5, с.663]. Психологічна ресурсність студентства під час пандемії досліджена М. Казанжи [2].

Метою статті є виявлення тих психологічних ресурсів, на які покладаються студенти в умовах війни.

У рамках комплексного дослідження психічного здоров'я молоді, що започаткована нами у попередніх роботах [1], ми мали змогу відслідкувати динаміку задоволеності життям студентів до початку повномасштабного вторгнення та на четвертому місяці війни. Була використана методика Індекс життєвої задоволеності (Life Satisfaction Index A, LSIA, Б. Ньюгартена, Н. Паніна) на вибірці студентів Національного авіаційного університету, спеціальності «Психологія», 45 респондентів. Перше тестування було проведено в кінці грудня 2021 року, повторне – у червні 2022 року. З використанням t-критерію Ст'юдента для залежних вибірок були проаналізовані статистичні відмінності між результатами першого та другого виміру. На діаграмі (рис 1) видно, що динаміка задоволеності життям є позитивною. Значимих відмінностей за шкалами «інтерес до життя», «послідовність у досягненні цілей», «узгодженість між поставленими та досягнутими цілями», «загальний фон настрою», «індекс задоволеності життям» виявлено не було.

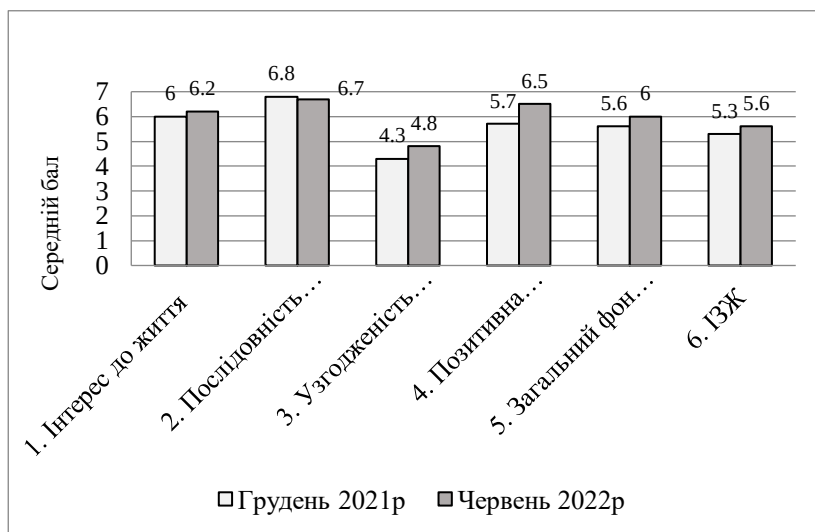

Рис. 1 Динаміка задоволеності життям у студентів під час війни

За шкалою «позитивна оцінка себе і своїх вчинків» була виявлена відмінність (на рівні значимості 0,05). На четвертому

місяці війни цей показник є вищим, ніж до початку війни. На момент повторного тестування студенти вже пережили первинний шок першого місяця війни, певною мірою навчилися справлятися зі стресом. Можна припустити, що вони прислухалися до порад багатьох психологів в інформаційному просторі на той момент, і стали менш критичними до себе, приймали свою «окейність», навіть якщо просто справлялися з повсякденними рутинними справами. Також одним з пояснень може бути те, що з початком війни багато студентів залучилося до різної волонтерської діяльності (не обов'язково професійного спрямування), що додало позитивного досвіду переживання значимості власних дій. За Л. Карамушкою здатність реалізовувати свої здібності, здатність ефективно працювати на допомогу своїй громаді є важливою умовою збереження психічного здоров'я під час війни [3]. Підтримуючи цю точку зору, можемо розглядати позитивну оцінку себе та своїх вчинків як здоров'язберігаючий ресурс.

На наступному етапі дослідження був застосований опитувальник психологічної ресурсності особистості О. Штепи [6].

Результати дослідження представлено на діаграмі (рис.2)

Рис. 2 Вираженість психологічних ресурсів студентів

По вибірці в цілому у 76% респондентів діагностовано

середній рівень психологічної ресурсності, у 10% високий рівень і у 14% низький рівень.

Найбільш вираженими ресурсами є доброта до людей та допомога іншим та прагнення до мудрості. Найменш проявленими ресурсами є упевненість в собі, самореалізація. При цьому студенти достатньо добре знають про свої власні ресурси, використання яких їм доступне у важких життєвих ситуаціях.

Висновки. За результатами емпіричного дослідження встановлено, що в умовах війни студенти можуть спиратися на позитивну оцінку себе і своїх вчинків як психологічний ресурс. Виявлено більш низькі показники впевненості в собі та самореалізації в порівнянні з такими психологічними ресурсами як доброта до людей, допомога іншим та прагнення до мудрості.

Література

1. Вашека Т. Долгова О., Власова-Чмерук О. Щастя та оптимізм як умова психологічного здоров'я студентської молоді. *Перспективи та інновації науки*. 2021, 3 (3).
2. Казанжи М. Психологічна ресурсність студентської молоді в умовах карантинних обмежень. *Наука і освіта*. 2021. № 1. С. 27–34
3. Карамушка Л. М. Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та підтримати: Метод. рекомендації. Київ: Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2022. 52 с.
4. Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд : матеріали Всеукраїнського круглого столу (7 квітня 2022 року) / за наук. ред. М. Слюсаревського, С. Чуніхіної; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України. Київ : Талком, 2022. 52 с.
5. Штепа О. Психологічна ресурсність у структурі суб'єктності особистості. Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології", 2019. Вип. 27. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-27.%p>
6. Штепа О. С. Опитувальник психологічної ресурсності особистості: результати розробки й апробації авторської методики. Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології" 2018. Вип. 39. С. 380-399

Ольга Вовченко
доктор психологічних наук, старший дослідник
Інститут спеціальної педагогіки та психології імені
Миколи Ярмаченка
НАПН України
м. Київ (Україна)

СТРАТЕГІЇ ЗАПОБІГАННЯ СТРЕСУ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦЯМИ ЗА УМОВ ВІЙНИ

Емоційний стрес за умов воєнних дій і одночасної роботи в освітніх закладах може гостро сприйматися фахівцем, оскільки руйнуються глибинні установки та цінності психолога, пов'язані з його професією. Емоційний стрес виникає під час реальної чи передбачуваної небезпеки, переживання приниження, провини, гніву та образи, у випадках протиріч у професійному виборі, під час конфлікту із внутрішнім «Я». Стрес психолога, пов'язаний із реальними (явними) проблемами, проявляється у підвищеній дратівливості, невмінні захиститися від комунікативної агресії, нездатності сформулювати відмову там, де це необхідно, у незнанні, невикористанні спеціальних прийомів захисту від маніпулювання, розбіжності за темпом спілкування та багато іншого.

Дослідження стресу у професійній діяльності психолога свідчать про те, що професійний стрес – це специфічний вид впливу на особистість, який, природно, впливає та/або порушує фізіологічні та психологічні особливості розвитку людини [2].

Теоретично стрес розглядається з позиції фізіологічної реакції через фізичні, хімічні та органічні чинники. Виділяються три основні стадії розвитку стресового стану особистості:

- 1) наростання напруженості;
- 2) власне стрес;
- 3) зниження внутрішньої напруги [3].

Тривалість першої стадії може бути різною. Однак психолог, як будь-яка особистість схильний «заводитись» («тригерувати») протягом двох-трьох хвилин, інша особистість накопичує внутрішню напругу протягом кількох днів, тижнів та/або місяців. Але в будь-якому випадку, стан і поведінка людини, яка потрапила в стрес, різко змінюються на «протилежний знак». Можна

спостерігати, як спокійна та стримана особистість несподівано стає роздратованою, часом, агресивною і жорстокою, а жива, рухлива і товариська особистість раптово може стати похмурою, замкнутою та загальмованою.

На першій стадії зникає психологічний контакт у діловому та міжособистісному спілкуванні, з'являється відчуження у відносинах. Фахівець перестає дивитися в очі людині, яка прийшла на консультацію, своїм близьким тощо, різко змінюється предмет розмови з предметнозмістовних моментів на особисті випадки типу «Ти сам(а) – такий (така)». І хоча на першій стадії стрес ще залишається конструктивним і може підвищити успішність професійної діяльності, все ж таки поступово у людини слабшає самоконтроль. Фахівець втрачає здатність свідомо і розважено регулювати свою власну поведінку, що впливає на спілкування із людьми, які звернулися за допомогою.

Друга стадія у розвитку стресового стану починається тоді, коли відбувається втрата ефективного та свідомого самоконтролю (повна чи часткова). Стан деструктивного стресу руйнівно діє на оточуючі умови, наприклад, реакцією перевищення чи обмеження нормального рівня діяльності. Виникнення проблеми (труднощів з її вирішенням) супроводжується напругою функцій організму, якщо проблема не вирішується, напруга зберігається або навіть наростає, розвивається стрес.

Здібності та здатність фахівця-психолога вирішувати проблему, що виникає перед ним залежить від низки факторів:

- ресурсів людини – її загальних можливостей щодо вирішення різних проблем;
- особистого енергетичного потенціалу, необхідного для вирішення конкретної проблеми;
- походження проблеми, ступеня несподіваності її виникнення;
- наявності та адекватності психологічної та фізіологічної установки на конкретну проблему;
- типу обраного реагування – захисного чи агресивного [1], [3].

Значення та розуміння цих факторів визначає вибір стратегії поведінки для запобігання стресу у психологічній діяльності та стресовий сценарій.

Стресові сценарії.

Проходить певний час і стрес може знову повторитися. У кожного психолога своя, індивідуальна форма поведінки у стресовому стані, як і свій індивідуальний сценарій стресової поведінки, що виражається у частоті та формі прояву негативних, руйнуючих емоційних реакцій.

Один фахівець (особливо недосвідчений) відчуває стрес майже кожен день, але в мінімальних дозах (не надто агресивно та суттєво, не руйнуючи стосунки з оточуючими). Інші фахівці – кілька разів на рік, але надзвичайно сильно, суттєво знижуючи самоконтроль у спілкуванні: вони можуть несподівано «вибухнути» і накричати на колег, часом і на клієнта, подати заяву щодо звільнення тощо [5].

Стресовий сценарій проявляється не тільки у частоті та формі поведінки, спілкуванні особистості. Важливою є така характеристика, як спрямованість стресової агресії психолога: на себе або на оточуючих: колег, клієнтів, рідних. Один фахівець, наприклад, звинувачує у всьому себе і прагне проаналізувати насамперед свої власні помилки. Інший звинувачує оточуючих і не здатний подивитися на себе з іншої сторони, проаналізувати те, що відбулося.

Стресовий сценарій вступає в дію майже автоматично. Достатньо незначного порушення звичного ритму та умов професійної діяльності, наприклад початок дощової погоди, болі в тілі (не постійного генезу) – ніби проти волі самої людини активується стресовий механізм і починає «розкручувати» ще більш потужну зброю всередині. Так, фахівець, входить у активний конфлікт з якоюсь дрібною, незначною причиною, яка формує більш глибокі особистісні процеси руйнування. Після цього спотворюється сприйняття співробітників, клієнтів, учнів/студентів та комунікативної ситуації. Особистість починає акцентувати увагу на деталях, надаючи їм негативного та дуже вагомого значення. У спокійному ж стані такі деталі були б не важливими для особи або нейтральними [4].

Правила саморегуляції за умов професійного стресу під час війни

Правило 1. Необхідно спостерігати за собою. Що Ви відчуваєте на першій стадії стресу? Які відчутні зміни відбуваються у вашому психологічному стані, емоціях, настрої? Скільки часу триває перша стадія Вашого стресу? Що з Вами

відбувається, коли ви втрачаєте самоконтроль?

Слід пам'ятати, що успішність побудови особистої програми захисту від професійного стресу залежить від того, наскільки точно та своєчасно Ви навчитеся помічати, що опинилися в «зоні» стресу і втрачаєте самоконтроль.

Правило 2. Необхідно шукати способи, засоби зупинити себе. На першій стадії стресу важливо «взяти перерву» та зусиллям волі перервати свої дії: зробити паузу у спілкуванні зі співробітниками, припинити консультування інших осіб.

Правило 3. Необхідно прагнути змінити свою енергію на іншу форму діяльності, зайнятися чимось іншим, що дасть можливість зняти напругу.

Якщо втрата самоконтролю відбулася на роботі, можна спробувати використати наступні дії:

- перебрати папери, документи клієнтів, полити квіти на підвіконні, заварити чай;
 - вийти в коридор і поговорити із співробітниками, які не викликають негативних емоцій на нейтральні теми (про погоду, закупівлі та ін.);
 - підійти до вікна і подивитися на вулицю (небо, дерева, сонце тощо);
 - звернути увагу на людей, що йдуть вулицею.
- Спробувати уявити, про що думають люди, що проходять повз;
- зайти до туалетної кімнати та на дві-три хвилини опустити долоні під холодну воду.

Таку «перерву» можна практикувати в ті моменти, коли відбувається втрата самоконтролю. Важливо, щоб дія «зупинки себе» стала звичкою, була на рівні автоматизму.

Правило 4. Слід продумати, які моменти в роботі допомагають зняти напругу. Що Вас найбільше заспокоює? Чим ви займаєтесь із захопленням? І намагатися щодня мати небагато часу на заняття, які дають задоволення та радість.

Методи покращення емоційного стану

1. Методи психосаморегуляції (м'язова психорелаксація, медитація, аутотренінг, самогіпноз тощо) та фізична активність (фізичні вправи знижують занепокоєння, стан депресії, зміцнюють почуття самоповаги).

2. Робота та особисті досягнення (зниження рівня домагань, зменшення кількості та відповідальності прийнятих

рішень, реалізація своїх найрізноманітніших здібностей).

3. Спілкування із тваринами (собаками, кішками, рибами, папугами та ін.), знижує артеріальний тиск, нормалізує серцебиття, проходить роздратування та нервова напруга.

4. Адаптогени (рослини, які містять речовини, що мають антистресову дію на рівні клітинного обміну). Адаптогени діють досить ефективно, приймати їх треба згідно з рекомендаціями або порадами лікаря, що додаються: родіола рожева (золотий корінь); настоянка женьшеню; левзея сафроловидна; елеутерокок).

5. Екологічна ситуація навколо себе (очищення повітря, чиста вода, правильне харчування, здоровий спосіб життя, очищення організму).

6. Сміх, навіть за умов війни, надає великий терапевтичний ефект. Лікування у психологів, часом, починається з простої посмішки. Сміх відключає вироблення стресових речовин.

7. Наближення доквілля до природного (вдома і на роботі повинні бути кімнатні рослини, акваріум; спокійні фарби меблів і стін; хороше, не дратуюче освітлення).

8. Сон (скорочення або подовження сну вказує на збій у роботі організму).

9. Спілкування (не потрібно нехтувати спілкуванням, доброзичливими стосунками з друзями чи/та сусідами за умов воєнних дій, оскільки це допомагає формувати позитивні емоції, які в цей період надзвичайно необхідні).

10. Хобі (інтереси, що допомагають почуватися щасливим).

Підкреслимо, що під час війни загострилась проблема комунікативної агресії. Тобто психолог, який занадто довго працює в своїй сфері – схильний до емоційного вигорання і без супроводу часто не розуміє своєї агресивності, зміни жорсткості поведінки, провокативності у висловах та активно бореться там, де в цьому немає жодної потреби. Так, фахівець створює напружені ситуації в своїй підсвідомості та серед оточуючих формує так зване «напружене поле», в якому погано йому самому та іншим людям.

Зважаючи на вище означене, фахівцю необхідно пам'ятати про екологічне ставлення до себе та до тих, кому він надає психологічну допомогу. Оскільки «емоційно хворий, виснажений» фахівець не зможе поділитися знаннями, бути переконливим чи хоча б просто дієздатним. Важливо, коли психолог відчуває, що

щось не так – не думати, що це здається і можна витримати. Це не здається. Психолог є звичайною людиною, яка схильна до емоційного вигорання, стресу, депресій і страхів. Тому кожному фахівцеві варто бути екологічними до себе і роботи, яку він виконує за умов невідомості, невизначеності, а часом і небезпеки.

Література

1. Луценко І. Ефективний психолого-педагогічний супровід учня з особливими освітніми потребами. Заступник директора школи. 2016. № 1. С. 45-54.
2. Bavolar J. Thinking styles, perceived stress and life satisfaction. *Studia Psychologica*. 2017. №59.(4). P. 233-242.
3. Dammann G. Posttraumatic stress disorder – challenging a mechanistic neuropsychological and monocausal etiological model. *Ukrainian herald of psychoneurology*. 2019. Vol. 23.P.3(84). P. 8–15.
4. Rounner O., Oustawanni M. Treatment of massive trauma due to war. *Advances in Psychiatric Treatment*. 2021. Vol. 3. P. 321-330.
5. Salkovskis S. Resistance to psycho-emotional stress as a problem of biosecurity. *Perspectives and innovations of science*. 2022. №6. P. 15-17.

Олеся Гірчук

старший викладач

Національний авіаційний університет

м. Київ (Україна)

РОЛЬ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ У ЗБЕРЕЖЕННІ ПРОФЕСІЙНОГО ЗДОРОВ'Я

Враховуючи сьогодення, вимоги сучасного ринку праці, кожна людина усе більше замислюється над питанням самореалізації в усіх сферах життя, збереженні професійного ресурсу, ефективності. Наш час насичений викликами, динамічними змінами, надзвичайними ситуаціями. І ці динамічні зміни потребують як адаптаційних можливостей людини так і ресурсності.

Про ефективність та збереження професійного здоров'я замислюються навіть під час оволодіння професійною освітою. Як предмет наукового дослідження поняття “професійне здоров'я” розглядалося у наукових працях в середині 80-х років XX століття. Цей термін вперше використано Дж.Еверлі у 1986 році у роботі, яка висвітлює проблему інтеграції в практиці організаційної діяльності таких галузей, як гігієни та психології праці. За визначенням В.О.Пономаренка, професійне здоров'я – здатність організму зберігати компенсаторні та захисні механізми, які забезпечують працездатність в умовах професійної діяльності. Науковці, які вивчають це питання, наголошують, що не лише фізичні, а й психічні та соціальні фактори мають вплив на стан професійного здоров'я особистості.[1].

Вважається що здоров'я – нормальний стан організму з оптимальною саморегуляцією, узгодженістю функціонування усіх органів, систем, рівновагою організму та зовнішнім середовищем, без хворобливих проявів. Соціальна та особистісна ознаки здоров'я мають зв'язок з професійною діяльністю особистості. Отже, професійне здоров'я:

- 1) є важливою умовою ефективної професійної діяльності;
- 2) динамічною основою продуктивності усіх аспектів праці та благополуччя;
- 3) гарантією психічної стійкості особистості в умовах стресогенного професійного середовища.

На думку А.Г. Маклакова, професійне здоров'я - певний рівень характеристик здорової людини, який відповідає вимогам діяльності та забезпечує її високий рівень ефективності. Це поняття ще вивчається науковцями і тому немає однотайного визначення, але є схожість у наукових поглядах. [2].

Науковці звертали увагу, що умови виконання професійної діяльності з часом мають вплив як на загальний стан людини так і на її ефективність. Це питання є і залишається актуальним для усіх професій, а особливо професій типу “людина - людина” та складних умов діяльності які на сьогодні пов'язані з надзвичайною ситуацією у країні. Особливість типу професії “людина - людина” пов'язано з взаємодією, комунікацією, наданням допомоги, консультуванням, тощо. Професійно важливі якості відіграють роль у ефективному виконанні професійної діяльності, але так само і життестійкість особистості буде мати вплив. Психологи

Д.Кобейса та С.Мадді вперше представили концепцію життєстійкості як феномен з трьох складових: залученості, контролю, прийняття. Розуміння явища життєстійкості розширює традиційну ідею яка обмежувалася трикомпонентною структурою і визначала вміння підтримувати здоров'я, оптимальний рівень працездатності та активності у стресових умовах. Життєстійкість може бути чинником оптимальної самореалізації, психологічної якості життя людини, особистісною змінною, що опосередковує вплив стресових чинників на успішну професійну діяльність та соматичне здоров'я. Є різні погляди на феномен життєстійкості, але у сфері практичної психології є споріднене поняття "психологічна витривалість". Стресостійкість це загальна якість особистості, яка характеризується здатністю протистояти стресовим факторам за період часу, який необхідний для організації нових умов, в яких визначений стресор не буде загрозливим. Стресостійкість забезпечує високу ефективність діяльності та зберігає здоров'я людини. За визначенням Г. Мигаль, О. Протасенко стресостійкість забезпечує здатність людини протистояти негативному впливу стрес-факторів, зумовлену індивідуальним комплексом вроджених та набутих психологічних і фізіологічних властивостей і процесів. [2]. До вивчення питання стресостійкості, життєстійкості та збереженні професійного здоров'я усе більше уваги з кожним роком, адже виконання професійної діяльності здійснюється у різних умовах, але вимоги до виконання діяльності усе більше зростають. Збереження професійного здоров'я передбачає виконання діяльності у безпечних умовах, але на жаль на сьогодні питання безпеки для кожного залишається актуальним. Розглядаючи професійну діяльність працівників соціальних служб перш за усе у пріоритеті надання індивідуальної допомоги людині, сім'ї або групі осіб, які потрапили у важку життєву ситуацію. Соціальна робота це діяльність, яка спрямована на гармонізацію соціальних відносин у суспільстві, на захист прав людини та покращення її добробуту. Результат діяльності соціального працівника більшою мірою залежить від його особистісних характеристик, прагненні надати допомогу, розумінні, терпінні, толерантності. Головними складовими професійної діяльності соціального працівника є: людиноцентризм, адресний характер допомоги, конструктивна взаємодія. Події у країні мають вплив на збільшення кількості

людей, які опинилися у складних життєвих ситуаціях і потребують термінової допомоги. Це впливає на стан соціальних працівників, адже є дефіцит часу, високий рівень відповідальності, збільшення кількості людей різних вікових категорій, які очікують допомоги. Професійна компетентність фахівця соціальної служби це не тільки відповідні знання та навички, професійно важливі якості, а й високий рівень мотивації, психологічна готовність до виконання професійної діяльності, сформованість особистісних якостей.

Інтерес до проблеми здоров'я з кожним роком зростає. Численні дослідження свідчать, що професійна діяльність супроводжується великою кількістю стресорів. Проведене опитування серед працівників соціальних служб визначило, що:

1) працівники відчують високий рівень відповідальності і дефіцит часу. Через це більшість з них відчують тривогу, незадоволеність своїми результатами діяльності;

2) через високий рівень відповідальності більшість помічають напругу, яка призводить до швидкої втомлюваності;

3) є ознаки емоційного вигорання, що проявляються у занепокоєнні, напруженні, хронічній втомі.

4) більшість працівників звертають увагу на погіршення самопочуття, часті головні болі, зниження працездатності.

Слід звернути увагу, що помірний стрес мобілізує ресурси організму і може позитивно впливати на працездатність людини, але тривалий стрес, який супроводжується складними умовами виконання професійної діяльності негативно впливають на самопочуття колективу та його ефективність виконання професійних завдань.

Література

1.Дзвінчук Д. І. Психологічні основи ефективного управління: Навч.посібник. К.: ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2000.-280с.

2.Дзюба Т. М.Психологія дорослості з основами геронтології. Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Т. М. Дзюба, О .Г. Коваленко; за ред. В. Ф. Моргуна. К.:Видавничий Дім “Слово”, 2013. 264с.

Зоя Огороднійчук
кандидат психологічних наук, професор

Тетяна Григоренко
доктор філософії, старший викладач
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ В СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО СПЕЦІАЛЬНОГО ПСИХОЛОГА

Підготовка майбутнього спеціального психолога ставить нові орієнтири в сучасному інформаційному світі, світі нових технологій і комунікаційних зв'язків серед яких особливе місце повинен зайняти емоційний інтелект як запорука успішного навчання та необхідна складова більшості його фахових компетентностей.

Фактично компетентність емоційного інтелекту є відносно новою в психології, оскільки вона з'явилася в науковому співтоваристві в 1990 році, завдяки роботам зарубіжних дослідників.

Книга американського психолога Данієла Гоулмана «Емоційний інтелект» (1995 рік) стала початком популяризації емоційного інтелекту. Автор довів, що успіх в житті залежить не стільки від логічного інтелекту, скільки від вміння вправляти своїми емоціями. Данієл так визначає емоційний інтелект - це здатність усвідомлювати власні почуття, почуття інших людей, мотивувати самого себе та інших, управляти емоціями як на одинці з самим собою так і стосовно інших [1].

Американські психологи висловлюють думку що загальний інтелект, який досліджується вже впродовж тривалого часу і вимірюється за допомогою відомих тестів на визначення коефіцієнта IQ, тільки на 20% зумовлює успіх у житті людини, тоді як 80% припадає на долю інших факторів, котрі забезпечують успіх. Серед них значне місце належить емоційному інтелекту, який сприяє як особистісному зростанню так і ефективності професійної діяльності людини.

У період розвитку психологічної науки в Україні вивчалася як когнітивна детермінованість емоційних процесів, так і внесок

емоцій у пізнавальну діяльність. Українські психологи так визначають емоційний інтелект – здатність сприймати і розуміти емоційні прояви особистості, керувати емоціями на основі інтелектуальних процесів. Люди з високим рівнем розвитку емоційного інтелекту володіють здібностями до розуміння власних емоцій і емоцій інших, до управління власною емоційною сферою. Це сприяє більшій адаптивності особистості та результативності у спілкуванні [3].

Успіхи професійної діяльності тісно пов'язані з емоційною регуляцією особистості. Так Д. Гоулман наводить переконливі дані дослідження з яких успішність в діяльності 33% реципієнтів залежить від знань і навичок, а 67% базується на емоційній компетентності [1].

Емоційний інтелект включає в себе комбінацію компетентностей, які дозволяють виражати, розуміти та контролювати власні емоції реагувати на емоції інших людей та використовувати це для загального успіху в сумісній діяльності та особистому житті.

Однією з обов'язкових компетентностей спеціального психолога повинна бути емпатійність як запорука його професійного успіху. Емпатія – це позараціональне пізнання людиною внутрішнього світу інших, емоційна чуйність, здатність до емоційного відгуку, співчуття, співпереживання, розуміння внутрішнього світу інших [3].

Змістовний перелік професійно-особистісних якостей дала З.В.Огороднійчук. До них відносяться: емпатійність, рефлексивність, адекватність самооцінки, сензитивність, афіліативність, альтруїзм, толерантність, відсутність хронічних внутрішньо-особистісних конфліктів і включають емоційний інтелект як обов'язкову складову цих компетентностей [2].

Високий емоційний інтелект допомагає збалансувати емоції та розум, відчути внутрішню свободу та відповідальність за себе, усвідомити власні цілі, успіх і скорегувати свої перспективи на майбутнє.

З метою визначення особливостей емоційного інтелекту спеціального психолога нами було проведено дослідження з використання методики Емін Д. Люсіна. Дослідження показало, що динаміка емоційний інтелекту зростає від першого курсу навчання до випускного. В більшості випускників спостерігається

високий рівень емоційного інтелекту(61%).

Отже, формування емоційного інтелекту забезпечує не лише успішну навчальну діяльність, а й гармонізацію процесів міжособистісної взаємодії, що і є важливою складовою успішної самореалізації майбутніх спеціальних психологів.

Література

1. Гоулман Д. Емоційний інтелект. (Переклад з англійської). Харків. Віват. 2019. 512 с.
2. Огороднійчук З. В. Психологічна характеристика особистісних якостей майбутнього спеціального психолога. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія: збірник наукових праць*. 2009. №13. С. 205-208.
3. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник- довідник:навчальний посібник. К.:Каравела, 2012. 328 с.

Марина Дідух,
кандидат психологічних наук
Національного Авіаційного Університету
м. Київ (Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ЯК ПРОЯВУ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Протягом останнього часу спостерігається тенденція до все більшої стимуляції та підтримки прояву творчих здібностей кожної людини на державному рівні. Так, при аналізі розвитку системи освіти в Україні, можна сказати, що протягом останніх років в освітній процес (різних рівнів навчання) все більше вносяться творчі завдання, значно приділяється увага індивідуальному підходу, а не колективним формам навчання.

Під творчою діяльністю ми будемо розуміти процес створення якісно нових матеріальних та духовних цінностей, а також їх подальша інтерпретація. Результатом цього процесу є поява раніше незнаних напрямів науки, мистецтва, чи технологічних розробок. Наслідок творчості неможливо

передбачити, виходячи із умов початкового циклу. В цьому полягає головна відмінність творчого процесу від виробничого, результати якого завжди передбачувані.

Теоретико-методологічні основи дослідження ґрунтувалися на положеннях вітчизняних і зарубіжних науковців щодо розуміння проблеми творчості з філософської і культурологічної позиції. Це роботи таких вчених, як В.І. Вернадський, М.О. Бердяєв, П.К. Егтельмейєр, І.О. Ільїн, та ін. Вагомий внесок у вивчення проблем творчих здібностей здійснили видатні психологи та фізіологи, зокрема Л.С. Виготський, В.М. Бехтерев, Я.А. Пономарьов, В.Н. Дружинін та інші. Детальним вивченням окресленого питання останніми роками займалися С.Д. Максименко О.І. Баришева, В.В. Зарицька, Г.Б. Гандзілевська, Н.В. Корчакова та ін.

Творча діяльність – це духовно-матеріальна практика, яка направлена, в першу чергу, на створення оригінальних, раніше не відомих культурних цінностей, пошук нових закономірностей та фактів і навіть способів впливу світового простору [3, с. 113].

Головним критерієм привабливості творчої діяльності є її унікальність. Так, в процесі творчих досліджень, автор може отримати такі результати, на які він навіть і не розраховував. Що, безумовно буде виступати в якості головної переваги незалежного прояву своїх ідей артистом, митцем, чи літератором [2, с. 151].

Фактично, знайти відображення творчої діяльності людини можна в різноманітних сферах її життєвих інтересів - від виробничо-технічної та наукової до художньої і політичної.

Творчий процес можна розглядати з двох позицій:

- індивідуальна психологія того, хто створює певні духовні чи матеріальні цінності;
- філософська складова, яка розкриває суть явища творення [1, с. 98].

Творча діяльність є проявом втілення неповторних можливостей суб'єкта в якійсь конкретній галузі. Саме це й буде визначати взаємозв'язок між творчим процесом та реалізацією здібностей суб'єкта в житті у вигляді соціально значущої діяльності, яка має властивості самореалізації особистості.

Творча самореалізація особистості починає проявлятися на етапі раннього дитинства та супроводжує людину протягом усього процесу онтогенетичного розвитку. Провідними причинами

виникнення та розвитку самореалізації є бажання особистості бути щасливою та повноцінною, а також досягати поставленої мети, при цьому спонукаючими та підтримуючими силами будуть виступати власні можливості та потенціал, які мають біологічну чи соціальну обумовленість. В процесі розвитку, людина набуває можливості розуміти власні бажання та прагнення та використовуючи свої компетентності формувати власне життя. В цьому процесі людина зростає та створює індивідуальну структуру особистості, що дає основу для самореалізації.

Відомо, що через реалізацію суспільно важливої діяльності, відбувається найбільш повне розкриття задатків та здібностей особистості. Важливим моментом тут виступає розуміння того, що реалізація такої діяльності обумовлена, як внутрішніми, так і зовнішніми факторами.

Самореалізація в творчості є галуззю застосування індивідуального потенціалу людини, а також сприяє розвитку рефлексивних здібностей до власної особистості.

Кожен різновид творчої діяльності – це певний процес становлення та розвитку особистісного світогляду та власної життєвої позиції. За допомогою творчої активності відбувається самостійне набуття нових знань та умінь, а також нових прийомів діяльності. В процесі такої діяльності та в результаті отриманого досвіду, формується емоційно-ціннісне відношення до власної особистості та до оточуючої дійсності. Реалізуючи творчий потенціал, людина досягає певної рівня творчої самореалізації та самостверджується.

При розумінні самореалізації особистості робиться акцент на тому, що вона передбачає активність самого суб'єкта під впливом соціальних факторів. Тобто здійснення цієї діяльності відбувається у взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників.

Дж. Гілфорд, досліджуючи особливості творчої особистості, визначив шість ознак:

- схильність до визначення та формулювання проблемних питань;
- здатність створення різноманітних ідей;
- можливість продукувати велику кількість ідей, через гнучкість мислення;
- оригінальність, як можливість формування неординарних та нестандартних варіантів, що відрізняються від

існуючих.

- можливість покращувати різні об'єкти додаючи цікаві деталі;

- здібності до вирішення проблем за допомогою використання різних мисленнєвих операцій, таких як синтез, аналіз, класифікація узагальнення, систематизація, та ін.

До провідних факторів, що здійснюють вплив на розвиток творчої діяльності, відносять ситуативні та особистісні чинники. Це ті властивості чи риси, виникнення яких спровоковано певною ситуацією та які можуть здійснювати впливи на процеси та стани.

До особистісних факторів, що негативно відбиваються на творчому процесі, відносять: невпевненість у собі (часто супроводжує загальну низьку самооцінку), конформізм (звичка погоджуватись з усім); емоційну пригніченість, занадто сильну впевненість (самовпевненість), сильні механізми особистісного захисту та високий рівень особистісної тривожності.

До ситуативних факторів, які негативно відображаються на творчості, відносять: стресовий стан, обмеження часу, стан підвищеної ситуативної тривожності, занадто слабка чи сильна мотивація бажання невпевненість у своїх силах, на основі попереднього досвіду, страх швидко знайти рішення.

На думку А. Маслоу, процес самоактуалізації може обмежуватися різними внутрішніми та зовнішніми чинниками, серед яких:

- 1) негативний вплив досвіду та звичок, які набуваються в результаті нього та обмежують особистість у продуктивній поведінці;

- 2) груповий тиск та соціальні впливи, які часто діють проти суджень та поглядів особистості;

- 3) внутрішній захист, який відокремлює особистість від самої себе [4, с. 55].

Отже, діяльність, в якій найкраще виражається творчий підхід, і той об'єм, в якому людина може її проявити, залежить від структурних складових особистості та особливостей життєвого шляху. Розвитку індивідуальності сприяють об'єднання всіх можливостей людини, прояв всіх її індивідуальних особливостей у певній діяльності, які підкреслюють її унікальність та неповторність. Те, в якій мірі буде проявлятися індивідуальність в творчості, залежить від внутрішніх факторів, зовнішніх умов

середовища та їх взаємодії між собою.

Особливо творчість важлива і у воєнний час, адже вона спроможна дати надію на Перемогу, на спокійне й прекрасне життя та щасливе майбутнє.

Літератури

1. Гончарова Л. А. Дослідження психологічних чинників творчої активності людей похилого віку. *«Молодий вчений»*. 2015. № 2. С.35-51.
2. Клименко В. В. Психологія творчості. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 479 с.
3. Роменець В. А. Психологія творчості. Київ: Либідь, 2001. 288 с.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2008. 376 с.

Доброскок Стефанія

аспірантка кафедри психології

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

м. Переяслав (Україна)

КОМУНІКАТИВНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ВЛАСТИВІСТЬ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА

Індивідуальність як сукупність індивідуальних рис характеру майбутнього психолога проявляється в процесі формування їхньої особистості. До індивідуальних рис майбутніх психологів ми відносимо характер, склад розуму, інтереси, здібності і компетентності. Особливою здатністю серед їхніх здібностей вважаємо комунікативну толерантність. Це особиста поведінкова індивідуальність. Це та комунікативна властивість майбутніх психологів, що відрізняє їх через специфіку психологічної (соціономічної) професії від представників іншого фаху, вирізняє серед інших своєю здатністю здійснювати толерантну мовленнєву взаємодію з клієнтами, виявляти неповторність і унікальність морально-духовних і особистісних якостей. Проте комунікативна толерантність – це не тільки особливість психічного складу

майбутніх психологів, а й та особливість, що відрізняє одного студента від іншого, кожний з яких зберігає свою індивідуальність, неповторність в прояві рівнів і станів розвиненості комунікативної толерантності.

Що ж таке комунікативна толерантність і як вона пов'язана з індивідуальністю майбутнього психолога?

Термін «терпимість» як синонім слова «толерантність» набув в сучасних умовах нового значення, не пов'язаного з пасивним прийняттям оточуючої реальності й непротивленням їй, а також із здібністю індивіда терпіти лише через милосердя [2]. Тлумачення слова «терпимість», використаного в значенні толерантності, несе в собі дещо інші смисли, пов'язані з активною соціальною поведінкою, до якої людина приходить добровільно і свідомо [6].

Також вважається, що поняття «терпимість» є категоріальним для терміну «толерантність». Зазначається, що психолінгвістичні експерименти над носіями мови засвідчили наявність загального ядра концептів «толерантність» і «терпимість», але разом з цим показали й серйозні відмінності: вони належать різним областям діяльності і культури людини [1]. Толерантність є поняттям суспільно-політичної сфери, а терпимість – релігійної або духовної. Концепт терпимість, будучи однією із складових елементів концепта толерантність, передбачає більшу духовність, а толерантність більшою мірою виражає роботу розуму, а не душі [7].

Отже, терпимість – прояв колективної і індивідуальної поведінки, яка полягає в непереслідуванні тих, чий образ думок або дій не співпадає з твоїм власним і викликає чиєсь несхвалення.

Толерантність необхідна майбутньому психологу, враховуючи прояв особливостей різних народів, націй і релігій, людей різних статей, прошарків населення, різного віку, психологічного складу тощо [5]. Вона, за О.Б. Васильєвим, є ознакою впевненості в собі і свідомості, надійності своїх власних позицій; ознакою відкритої для всіх ідейної течії, яка не боїться порівняння з іншими точками зору і не уникає духовної конкуренції [3]. Таким чином толерантність означає прийняття і правильне розуміння інших культур, способів самовираження і проявів людської індивідуальності [1].

Проте толерантність як властивість індивідуальності майбутнього психолога – не рівнозначна байдужості, відпущення

провини, помилування. Здатність прощення не означає бездіяльність і дозвіл насилля; так і толерантність не звільнення від моралі, культури, норм права, це не уступка злу, варварству, злочинності тощо. Толерантність – оцінка людей за їх належністю до будь-якої групи, або типу [8].

Толерантність не означає й прийняття іншого світогляду або способу життя; вона полягає в наданні іншим права жити відповідно до власного світогляду [4].

Під комунікативною толерантністю майбутніх психологів також не маються на увазі поступки, поблажливість або потворство. Толерантність не означає терпимості до соціальної несправедливості, відмови від своїх переконань або поступки чужим переконанням, а також нав'язування своїх переконань іншим людям [9].

Виявляючи терпимість, майбутній психолог не схвалює правопорушення і не закриває очі на злочинні дії. Порушенням закону є поведінка, яка розпалює ворожнечу, зневагу, відразу чи різке висміювання інших людей або груп на ґрунті релігійних або інших вірувань і переконань [5].

Кожний майбутній психолог окреслює кордони, щоб визначити допустимі межі толерантності, які не порушують норми співіснування і взаємодії. Вони визначають доцільний і розумний, за Р. Г. Абдулатиповим «край терпимості»: вона не має суперечити конституції і законам держави, суспільства, міжнародним конвенціям з прав людини та іншим світовим документам з міжнародного права [7].

Якщо різноманітність людей, культур і народів виступає як цінність і достоїнство культури, то комунікативна толерантність як властивість і прояв індивідуальності майбутнього психолога є для них, за В. М. Золотухіним, нормою цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами, готовністю до прийняття інших логік і поглядів, виступати умовою збереження різноманітності, своєрідного історичного права на відмінність, несхожість, інакшість [6].

Література

1. Велика українська енциклопедія. Тематичний словник гасел напряму «Філософські науки» (філософія, логіка, етика,

естетика) / Укладачі: Арістова А.В., Шліхта І.В.; за заг. Ред. Д. і. Н., проф. Киридон А.М. Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». Київ. 2019. 256 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь. Перун. 2005. VIII. 1728 с.

3. Губар В. М. Толерантність і компліментарність у контексті культури прав людини. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2007. Вип. 34. С. 15-17.

4. Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО; Декларація, Міжнародний документ від 16.11.1995 zakon2.rada.gov.ua

5. Доброскок С. С. Новітні дослідження толерантності в сучасній зарубіжній науці: результати систематичного огляду. *Габітус*. 2021. Вип. 28. С. 9-19

6. Доброскок С. С. Підходи до діагностики комунікативної толерантності майбутніх психологів. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2022. Том 33 (72) №5. С. 60-66

7. Етнополітологія. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. За ред. М. П. Требіна. Харків. Право. 2015

8. Калмиков Г. В., Мисан І. В., Рудківська Н. Л. Функціонально-змістове поле значень феномену «толерантність» у людиномірних науках. *Вчені записки таврійського університету імені В.І. Вернадського*. 2021. Том 32 (71) №5. С. 19-27. DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/04>

9. Калмиков Г. В. Комунікативна толерантність vs комунікативна інтолерантність як генеративна проблема. *PSYCHOLINGUISTICS*, Вип. 30(1), 2021. <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/article/view/1253>

Тетяна Збродько
аспірантка
Інституту соціальної та політичної психології
м. Київ (Україна)

ОСОБИСТІСТЬ ПСИХОТЕРАПЕВТА ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ЧИННИК БЕЗПЕКИ В ПРОЦЕСІ ПСИХОТЕРАПІЇ

Подана стаття має на меті спробу визначити внесок психотерапевта у становлення безпеки терапевтичних відносин.

Взаємодію в процесі психотерапії можна визначити як специфічний вид людських інтеракцій, які націлені на розвиток усвідомленості, а отже і суб'єктності клієнта, його зв'язків зі світом, іншими людьми та самим собою. Для того щоб ці інтеракції послугоували зазначеній меті, вони повинні супроводжуватися глибокою автентичною залученістю психотерапевта, яка незмінно збагачує і оживляє терапевтичні відносини. Інакше кажучи, в процесі психотерапії реалізовується діалогічність як взаємодія двох унікальних світів, які детерміновані не лише свідомою активністю, а і несвідомими імпульсами та дією захисних механізмів. В своїй роботі терапевту часто необхідно контактувати на глибокому особистісному рівні з найбільш проблемними та травмованими частинами особистості клієнта, які проявляються в процесі цієї взаємодії, і це може супроводжуватися певною невизначеністю і бути потенційно небезпечним. Терапевт має доступ до травматичного досвіду клієнта, а отже завжди існує загроза ретравматизації. До того ж терапевтичні відносини залежать від безлічі форм міжособистісних інтеракцій і відповідної можливої шкоди, яка може виникнути в будь-яких близьких відносинах, навіть якщо присутня свідомо мотивація уникнути цього.

Безпека є тим терміном у психотерапії, чия удавана очевидність створює ризик того, що можуть навіть не робитися спроби пояснення та розкриття її різних аспектів. Безпека є чимось дуже очевидним і тим, що ми маємо постійно враховувати. Відчуття безпеки є необхідною передумовою для встановлення близьких стосунків, а отже і терапевтичних відносин, які потенційно можуть бути корисними і цілющими для клієнта.

Ефективна терапевтична робота можлива лише тоді, коли клієнт відчуває себе безпечно і захищено в терапевтичному середовищі, щоб отримати доступ до своїх найглибших почуттів, смислів, проблем і потреб, щоб ділитися ними з терапевтом.

Подеколи страх втратити почуття безпеки може приймати витончені форми, як, наприклад, відсутність або повне ігнорування теми безпеки. Це проявляється у прийнятті апіорного припущення, що дана особа чи соціальна група немає причин відчувати загрозу, і якщо вони так почуваються, то це лише відображення їхніх власних проблем (як особи чи групи) [3]. Відповідно до цієї думки, якщо клієнт не почувається в повній безпеці, то це відбувається через його сприйняття, емоційні проблеми та проблеми особистості. Справді, клієнти психотерапії можуть бути доволі проблемними та вразливими — це може залежати як від їх особистості, так і бути наслідком їх розладу. Втім просте вивчення факторів вразливості клієнта має обмежену цінність, а вивчення ризиків, пов'язаних з терапією і терапевтом, є більш корисним, частково через те, що ці змінні піддаються впливу. Лише характеристики клієнта не можуть пояснити клінічне погіршення або вибуття клієнта з терапії, на терапевтів припадає близько половини загального ефекту цих факторів. Ризик шкоди не розподіляється рівномірно між терапевтами: деякі терапевти завдають більше шкоди, ніж інші [7]. Існують два кластери факторів терапевта, які корелюють зі шкодою (вимірюється як поганий результат, відсутність покращення та/або незадоволення клієнта), у різних теоретичних орієнтаціях (психодинамічних, когнітивних, поведінкових та гуманістичних) і різних областях даних (емпіричних, клінічних/якісних та концептуальних): це неадекватна оцінка клієнта та певне ставлення терапевта [2; 8].

Неадекватна оцінка клієнта стосується нездатності визначити на початку терапії змінні, важливі для підтримки його психологічної стабільності: умови, за яких клієнт є структурно вразливим до дестабілізації; умови, за яких клієнт вразливий до руйнівних рівнів емоційного напливу; умови, що сприяють довірі та співпраці [6, с. 244]. Недостатня увага саме до цих змінних може призвести до негативних ефектів.

Ставлення терапевта, яке емпірично пов'язане зі шкідливими наслідками, можна визначити як недостатнє знання про свій

внутрішній світ та/або недостатню оцінку того, наскільки цей внутрішній світ має вплив на клієнта [6, с. 244-245). Таке ставлення може приймати форми: (а) активної ворожості (наприклад, приниження, звинувачення, грубість, різкість, саркастичність, напірність, нетерплячість, поблажливість, невічливість); (б) пасивної ворожості (наприклад, ігнорування, нехтування); (в) конфронтаційного саморозкриття; (г) заплутаної комунікації (наприклад, одночасна передача суперечливих повідомлень [подвійне послання]; нещирість); (д) відстороненості (наприклад, мала кількість підтримуючих комунікацій; незаангажованість; непривітність; знижена приязність/інтерес); (е) тривожного стилю прихильності (поєднує низьку самооцінку, високу емоційну експресивність, тривогу та імпульсивність у відносинах); (є) неблаганності і ворожості по відношенню до себе (корелює з підвищеним негативним ставленням до клієнтів); (ж) негативного сприйняття батьків у дитинстві; (з) наклеювання на клієнтів ярликів «психічно хворих», що може легко звести нанівець те, що ця людина говорить або робить: їх не потрібно слухати, тому що вони хворі, а їхня поведінка є результатом хвороби.

Оскільки взаємодія психотерапевта і клієнта відбувається у тісній емоційній близькості, то внутрішній світ спеціаліста передає повідомлення клієнту також і на імпліцитному (неявному) рівні, і формує внутрішній світ клієнта, його фізіологію та нейронні зв'язки [1]. На це особливо важливо звернути увагу, коли фокусом терапії є внутрішні та/або реляційні зміни, на відміну від короточасної терапії, метою якої може бути полегшення певних симптомів.

Клієнти з найбільш насильницьким та травматичним минулим, у якому кордони не були безпечними, неминуче будуть відтворювати ці сценарії в межах схеми переносу-контрпереносу та реальних відносин консультування. Деструктивні дії терапевтів в цій ситуації можуть бути зрозумілі, але це не знімає з них відповідальності за безпеку терапевтичної ситуації незалежно від провокацій клієнтів. Терапевт має діяти в інтересах клієнта, навіть якщо в якісь моменти ці інтереси буває важко визначити. “Сродна праця”, за Г. Сковородою, є основою професійної реалізації, а несродна може стати причиною трагедії. Якщо терапевт надає перевагу своїм власним потребам (наприклад, потребам

експлуатації, нарцисизму, контролю, вуайеризму) над пріоритетами клієнта, налаштування зцілення буде скомпрометовано.

Особистість психотерапевта є його найважливішим інструментом в роботі. Через фільтр своєї особистості терапевт сприймає та аналізує необхідні для роботи дані, і саме через неї особистість клієнта отримує повідомлення. Як і в будь-якій справі, критично важливо, щоб ремісник детально знав можливості і обмеження своїх інструментів, щоб вони могли використовуватися доречно, а не були каменем спотикання. Терапевт, який докладає зусиль, щоб «пізнати себе», буде краще налаштованим на природу своєї роботи. Як землевласник доглядає за своєю землею, щоб та не заросла бур'янами, так і на терапевтах лежить відповідальність за вивчення власного внутрішнього світу, адже саме всередині невідомого і незвіданого внутрішнього світу виникають помилки, що завдають шкоди. Терапевт має усвідомлювати свій внутрішній світ і виражати його словами в такій формі, щоб проникаючи у внутрішній світ клієнта, не завдати йому шкоди. Він має усвідомлювати свої міжособистісні процеси і повертати їх на користь клієнта - без цього цілі зцілення не можуть бути досягнуті. Отож власна терапія є необхідною профілактикою для запобігання нанесенню шкоди клієнту через потенційно шкідливе ставлення психотерапевта [6, с. 253]. До того ж, особиста терапія дає досвід буття клієнтом з усіма його невизначеностями та тривогами, які супроводжуються доскіпливістю спеціаліста і спробами саморефлексії — за допомогою неї терапевт стає більш чутливим до способу мислення клієнта, до його внутрішнього світу.

Теорія терапевтичної присутності є підґрунтям для забезпечення безпеки клієнта, основною передумовою для ефективної роботи незалежно від терапевтичного підходу. Ця теорія передбачає використання терапевтом всього себе (включаючи фізичний, емоційний, когнітивний та міжособистісний рівні) для сприйняття і повного занурення у тут-і-тепер момент з наміром бути разом із клієнтом і для нього, служити його процесу зцілення; вона є необхідною основою для емпатії у психотерапевта і викликає у клієнта відчуття безпеки через розвиток позитивних терапевтичних відносин [4, с. 179]. А почуття безпеки, у свою чергу, дає змогу отримати доступ до найглибших почуттів, смислів, проблем і потреб клієнта, викликає бажання

поділитися ними з терапевтом. В таких умовах ці почуття та потреби можна найбільш ефективно розглядати, досліджувати, ділитися ними та трансформувати.

Коли клієнт реагує на терапевта як на безпечного, його фізіологія стає врегульованою та спокійною, що дає можливість більшій відкритості та присутності. Присутність є реляційним феноменом і має фундаментальне значення для забезпечення відчуття безпеки не тільки у клієнта, а й у терапевта, а отже і в терапевтичному середовищі, що може сприяти позитивному терапевтичному альянсу та ефективній роботі у різних терапевтичних підходах. Взаємна присутність у відносинах створює умови для зустрічі «я-ти», і, зрештою, вона також сприяє глибині стосунків, безпеці та терапевтичним змінам [4, с. 186].

Якщо недостатня налаштованість у ранніх відносинах стала причиною порушення регуляції емоційного стану, то у присутності терапевта, який сприймається безпечним, новий досвід безпеки клієнта призведе як до тренування системи соціальної взаємодії, гальмування його психічних захистів і емоційної реактивності, самодослідження через соціальні контакти, поглиблення самоусвідомлення, і зрештою зцілення, так і до невербальних маркерів почуття безпеки (пом'якшення тіла) [4, с. 184]. З цього погляду внутрішній світ не є просто залишком раннього досвіду відносин, який після інтерналізації перебуває в психіці як тією чи іншою мірою незмінні або стійкі особливості особистості, а їхній носій не відгороджений від впливу більш пізніх зовнішніх подій. Внутрішній світ є динамічним і може відновлюватися у відповідь на поточний досвід повсякденного життя. Цей процес називається пластичністю з точки зору моделі динамічного функціонування мозку [6, с.253].

Здатність до емпатії і співчуття є іншими аспектами особистості психотерапевта, від яких залежить безпечність терапевтичного процесу. Співчуття створює дружній контекст, а його відсутність призводить до “холодного аналізу” та діагнозів, що може зробити клієнта скривдженим та безпорадним. Якщо клієнту надається стандартна і нерелексивна відповідь, далека від гуманізму «я-ти» зустрічі, яку передбачає психотерапія, або втручання без усвідомлення його актуального досвіду, він буде використовувати захисти, що зведе ефективність втручання нанівець.

Побудова безпеки терапевтичного простору також залежить від усвідомлення терапевтом реальності небезпеки клієнта - того факту, що не весь терапевтичний вплив буде позитивним. Терапевтам може бути доволі важко визнати той факт, що вони можуть не лише створити, а і знищити почуття безпеки. А втім терапевт, який заперечує реальність конкретної небезпеки, робить її подолання більш складним. Справжня небезпека в терапевтичних відносинах з'являється тоді, коли терапевт заперечує будь-яке негативне сприйняття клієнта з приводу того, що відбувається. Якщо клієнт має можливість говорити відверто, помічаючи негативний вплив терапевта, то це може бути непоганою гарантією від невідомих джерел шкоди та експлуатації [5].

Отже, клієнт приходить в терапію з надією на щось краще, щоб отримати шанс на інакше життя, що часто існує в діалектичному зв'язку з тривогою і реальним ризиком, що минулий досвід може повторитися. Значну частину успішної психотерапії можна описати як результат створення терапевтом і клієнтом ситуації, в якій давній болючий досвід та взаємодії можуть бути переробленими в актуальних умовах нових стосунків, які поступово стають більш безпечними. Незважаючи на реальні загрози, які також містить у собі терапевтична взаємодія, психотерапевту часто необхідно контактувати на глибокому особистісному рівні з клієнтом. Можливі шкідливі наслідки терапії емпірично пов'язані з (а) неадекватною оцінкою клієнта терапевтом, тобто нездатністю визначити на початку терапії змінні, важливі для підтримки його психологічної стабільності, та (б) певним ставленням терапевта, яке можна визначити як недостатнє знання про свій внутрішній світ та/або недостатню оцінку того, наскільки цей внутрішній світ має вплив на клієнта. При цьому завдати шкоди клієнтові терапевт може не тільки своїм певним ставленням, а й повідомленнями, які передані на несвідомому рівні. Тому для запобігання можливій шкоді клієнту на терапевтах лежить відповідальність за вивчення власного внутрішнього світу, в чому важливе місце займає власна терапія. Безпечний терапевтичний простір будується на фундаменті теорії терапевтичної присутності і його конструюванню сприяють емпатія та співчуття терапевта, а також усвідомлення ним факту, що не всі впливи на клієнта будуть позитивними.

Література

1. Ван дер Колк Б. Тіло веде лік. Як лишити психотравми в минулому. Харків : Vivat, 2022. 624 с.
2. Barlow D. H. Negative effects from psychological treatments: a perspective. *American psychologist*. 2010. Т. 65, № 1. — С. 13—20. Режим доступу: <https://doi.org/10.1037/a0015643>.
3. Chrzastowski S. Fostering therapeutic security in insecure times: populism and the new rise of nationalism. *Human systems: therapy, culture and attachments*. 2021. Т. 2, № 1. С. 30—49. — Режим доступу: <https://doi.org/10.1177/26344041211062848>.
4. Geller S. M., Porges S. W. Therapeutic presence: neurophysiological mechanisms mediating feeling safe in therapeutic relationships. *Journal of psychotherapy integration*. 2014. Т. 24. № 3. С. 178—192. Режим доступу: <https://doi.org/10.1037/a0037511>.
5. Hart A. H. Danger and safety: the analyst as analytic subject. *International forum of psychoanalysis*. 2006. Т. 15, № 4. С. 220—225. Режим доступу: <https://doi.org/10.1080/08037060600887982>.
6. Peebles M. J. Harm in hypnosis: three understandings from psychoanalysis that can help. *American journal of clinical hypnosis*. 2018. Т. 60, № 3. С. 239—261. Режим доступу: <https://doi.org/10.1080/00029157.2018.1400811>.
7. The contribution of therapist effects to patient dropout and deterioration in the psychological therapies [Електронний ресурс] / David Saxon [та ін.] // *Clinical psychology & psychotherapy*. 2016. Т. 24, № 3. С. 575—588. Режим доступу: <https://doi.org/10.1002/cpp.2028>.
8. Training implications of harmful effects of psychological treatments. *American psychologist*. 2010. Т. 65, № 1. С. 34—49. Режим доступу: <https://doi.org/10.1037/a0017330>.

Олена Ічанська
кандидат психологічних наук, доцент
Національний авіаційний університет

Погорільська Наталія
кандидат психологічних наук, доцент
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
м.Київ (Україна)

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ СПЕЦІАЛЬНОСТІ «ПСИХОЛОГІЯ» ДО ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Актуальні умови характеризуються інтенсивним зростанням обсягу інформації про вже знайомі психічні явища, появою нових психічних явищ, підвищенням вимог до швидкого та якісного пошуку відсутньої інформації про різноманітні психічні явища, необхідністю компетентного аналізу різноаспектної, а іноді і суперечливої інформації з різних джерел.

Вказані моменти виводять на перший план питання про визначення особистістю в умовах професійної діяльності та особистого життя критеріїв для аналізу, оцінки та інтерпретації масиву інформації про різні феномени зовнішнього світу, про компоненти власного внутрішнього світу та внутрішнього світу інших. Таким чином, проблематика експертного оцінювання у різних сферах життя має прикладний та практико-орієнтований характер.

У психологічній науці дана проблематика презентована таким спеціалізованим видом дослідження, як психологічна експертиза. Актуалізація інтересу до експертизи як до окремого напрямку професійної діяльності психолога зумовлена необхідністю вивчення та оцінювання різноманітних психічних явищ, відмежування їх основних та додаткових ознак, типових, базових та факультативних, індивідуалізованих характеристик, властивостей для категоризації явищ, їх детального аналізу та побудови різноманітних моделей психологічної роботи на основі отриманих даних.

У підготовці здобувачів вищої освіти на кафедрі авіаційної психології НАУ даний напрямок представлений двома

навчальними дисциплінами. Для здобувачів вищої освіти ОС Бакалавр освітньо-професійної програми «Психологія» денної та заочної форм навчання викладається на 4 курсі навчальна дисципліна «Методика проведення експертизи в різних галузях психології». Для здобувачів вищої освіти ОС Магістр освітньо-професійної програми «Психологія бізнесу» заочної форми навчання викладається на 1 курсі навчальна дисципліна «Психологічна експертиза в підприємницькій діяльності».

Навчальна дисципліна «Методика проведення експертизи в різних галузях психології» включає перелік напрямків проведення експертизи у наступних галузях психології: загальна, вікова, педагогічна, соціальна, сімейна, професійна. У рамках аналізу напрямків за кожною з галузей здобувачі вищої освіти знайомляться з типовими та специфічними методичними аспектами проведення психологічної експертизи, розглядають конкретні теми та питання, а також перелік експертних показників, відповідних методів та методик для визначених тем, правила оформлення експертного висновку.

Ряд напрямків для проведення експертизи передбачає комплексний характер, тому їх розгляд в рамках лекційних та практичних занять з даної дисципліни передбачає не лише встановлення рамок компетентності психолога в межах певної галузі психології, а також аналіз варіантів взаємодії психолога з іншими фахівцями для проведення медико-психологічної, психолого-педагогічної та інших видів експертизи.

При виконанні домашнього завдання здобувачі вищої освіти виконуються самостійне фахове завдання, яке полягає в плануванні, організації та проведенні власної психологічної експертизи за обраною темою, що відповідає одному з напрямків експертизи у певній галузі психології. На основі результатів експертизи оформлюється експертний висновок у відповідності до нормативних вимог психологічної експертизи, відбувається його захист в індивідуальному порядку відповідно до методичних рекомендацій.

Навчальна дисципліна «Психологічна експертиза в підприємницькій діяльності» входить до ОПП «Психологія бізнесу» для здобувачів ОС Магістр. Дана дисципліна має прикладний характер, орієнтуючи увагу здобувачів на вивченні специфіки застосування знань з психологічної експертизи у сфері

бізнесу, включаючи перелік наступних напрямків проведення експертизи:

- психологічна експертиза професійної компетентності персоналу;
- психологічна експертиза компонентів професійної діяльності персоналу;
- психологічна експертиза професійної компетентності керівника;
- психологічна експертиза професійної взаємодії персоналу.

Під час виконання контрольної (домашньої) роботи магістри на прикладі обраного напрямку та відповідної до нього теми будують модель майбутньої психологічної експертизи, проводять експертне дослідження та оформлюють експертний висновок у відповідності до нормативних вимог психологічної експертизи.

Серед тематики контрольних робіт відмітимо наступні актуальні теми у контексті підприємницької діяльності:

- психологічна експертиза комунікативної компетентності спеціаліста;
- психологічна експертиза професійної мотивації персоналу;
- психологічна експертиза емоційного інтелекту персоналу;
- психологічна експертиза професійної кризи персоналу;
- психологічна експертиза професійної деформації керівника;
- психологічна експертиза конфліктної взаємодії персоналу;
- психологічна експертиза переговорних компетенцій менеджерів;
- психологічна експертиза антикризової компетентності працівників;
- психологічна експертиза медіативної компетентності працівників.

Таким чином, представлені вище аспекти дозволяють презентувати методичні аспекти підготовки майбутніх психологів до проведення психологічної експертизи як у різних галузях психології, так і в рамках підприємницької діяльності.

Література

1. Начально-методичний комплекс навчальної дисципліни «Методика проведення експертизи в різних галузях психології»

Режим доступу: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/54440>

2. Начально-методичний комплекс навчальної дисципліни «Психологічна експертиза в підприємницькій діяльності». Режим посилання: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/54501>

Катерина Ключова

*аспірантка кафедри авіаційної психології
Національного Авіаційного Університету
м. Київ (Україна)*

ТРАНСФОРМАЦІЯ СМИСЛОТВОРЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЧЕРЕЗ ЕТАПИ ПРОХОДЖЕННЯ ВІКОВИХ КРИЗ ЗА ЕРІКОМ ЕРІКСОНОМ

Людський індивід, як представник *Homo sapiens* – розвивається як біологічна істота і водночас, як член людського суспільства. В онтогенезі психіки людини поєднуються біологічні та соціальні фактори. Провідна роль належить соціальному середовищу, що забезпечує соціалізацію особистості шляхом взаємодії із батьками, вчителями та однолітками. Соціальне середовище, як фактор психічного розвитку, проявляється через конкретні умови взаємодії соціуму та індивіда, психологічною динамікою в сімейній системі та типом вихованням. Соціальне середовище людини розширюється та збагачується впродовж усієї історії життя людини, що являється вагомою детермінантою смислотворення особистості.

Смислотворення це процес, який паралельно із вирішенням вікових криз формується та трансформується в залежності від вікового етапу людини. Цей процес не є простим, та обов'язковим. Тобто, можна уявити перехід як розгалуження доріг. Одна дорога веде на гору, тобто підштовхує людину до особистої еволюції, розвитку, отримання нових адаптивних смислів. А на противагу, іде інша дорога, яка метафорично веде людину у глухий кут. Тобто, там нема нових сенсів, нема розвитку, тобто людина фіксується на цьому етапі та не може трансформувати свою особистість, таким чином, щоб в кінцевому результаті досягти розкриття усього свого потенціалу, який психологи всіх часів

називали актуалізацією та самореалізацією [2,3].

Ерік Ерікссон виділяє вісім ключових вікових етапів людини [1]. Перехід від одного етапу до іншого відбувається поступово від народження до старечого віку. На кожному з цих етапів, індивід вирішує певну задачу та виводить свої смисли. Далі розглянемо всі вісім вікових етапів, як чинник смислотворення особистості.

Оральньо-сенсорна стадія. На цій стадії смислотворення обертається навколо вирішення проблеми базисної довіри чи не довіри до світу. Почуття довіри, що виникає у дитини, утворює базис відчуття ідентичності, яке пізніше поєднує в собі три почуття: по-перше, що у нього «все в порядку», по-друге, що він є самим собою і, по-третє, що він стає тим кого інші сподіваються в ньому побачити [1].

М'язово-анальна стадія. На цій стадії вирішуються питання автономії проти сорому та сумніву. Зовнішній контроль на цій стадії повинен бути твердо переконуючим дитину у власних силах та можливостях, тоді дитина робить висновки, що в світі можливо діяти, творити та відчувати гордість за себе та свої досягнення.

Локомоторно-генітальна стадія. На цій стадії вирішуються питання ініціативи проти почуття провини. Ініціатива додає до автономії заповзятливість, планування та прагнення «атакувати» завдання заради того, щоб бути активним, перебувати в русі, тоді як раніше свавілля, майже завжди підштовхувало дитину до відкритої непокори або, принаймні, до незалежності, що викликала протест.

Латентна стадія. Працьовитість проти почуття неповноцінності. Найбільш вирішальна у соціальному відношенні стадія: оскільки працьовитість сприяє виконанню роботи. Его дитини включає в свої межі його робочі інструменти та навички: принцип роботи привчає отримувати задоволення від завершення роботи завдяки стійкій увазі та завзятому старанню. Небезпека, що підстерігає дитину на цій стадії, полягає у почутті неадекватності та неповноцінності, якщо він відчаюється в своїх знаряддях праці та робочих навиках або в положенні, яке він займає в товаристві по своїй діяльності, то це може «відбити» у нього бажання до ідентифікації з ними та з певним сегментом діяльнісного світу. Тобто, на цій стадії смислотворення формує майбутню активність індивіда в соціальній сфері життя.

Підлітковий вік та рання юність. Ідентичність проти

змішування ролей. В цей не легкий період, підлітки встановлюють его-ідентифікацію, це більше ніж сума ідентифікацій, які були на ранніх етапах. Загроза цього етапу в тому, що юнаки формуючи свою полову, соціальну, професійну ідентичність, мають загрозу зменшенню ролей та делінквентних та психотичних епізодів.

Рання дорослість. Близькість проти ізоляції. Якось Фрейда запитали, що, на його думку, звичайній людині слід би вміти добре робити. Фрейд у уривчасто-грубій стариковській манері сказав: «Любити і працювати» («Lieben und arbeiten»). Стислість виразу набуває глибини у міру того, як ми думаємо над нею. Бо коли Фрейд говорив «любити», він, звичайно, мав на увазі генітальне кохання. Але коли він говорив «любити і працювати», він теж мав на увазі загальну плідність роботи, яка не поглинала б індивіда до такого ступеня, щоб він втрачав своє право чи здатність бути генітальною істотою, що любить [1].

Дорослість. Генеративність проти стагнації. Генеративність - дуже важлива стадія як психосексуального, і психосоціального графіка розвитку. Насамперед, це зацікавленість в устрої життя та настанові нового покоління. Однак сам факт наявності дітей чи навіть бажання мати їх ще не тягне на генеративність. Мається на увазі, що поняття генеративності включає такі більш широкі поняття, як продуктивність і креативність. У тих випадках, коли такого збагачення не вдається досягти, має місце регресія до obsesivної потреби в псевдо близькості, часто з глибоким почуттям застою та збідненням особистого життя. Тоді ці люди починають балувати себе, якби кожен із них був своєю власною і єдиною дитиною. Там, де для цього є сприятливі умови, може розвинутиись рання інвалідність — фізична чи психологічна, яка стає причиною зосередження піклування на собі.

Зрілість. Цілісність проти відчаю. На цій стадії Ерік Еріксон вводить термін - ego integrity, що є накопиченням впевненості его у своєму прагненні до порядку та змісту. Це постнарцисична любов людського его — не себе, а переживання досвіду, який передає якийсь світовий порядок і духовний зміст, незалежно від того, як дорого за нього заплачено. Це — прийняття єдиного і неповторного циклу життя як чогось такого, чому судилося статися. За такої завершальної консолідації смерть втрачає свою болісність. Відсутність чи втрата цієї накопиченої інтеграції его виявляється у страху смерті: єдиний і неповторний життєвий цикл

сприймається як завершення життя. Розпоч висловлює свідомість того, що часу залишилося мало, надто мало, щоб спробувати розпочати нове життя та випробувати інші шляхи до цілісності.

На кожному етапі життя людина вирішує певні психологічні задачі, робить висновки, тобто виводить смисли свого життя. Для того, щоб стати зрілим дорослим, кожен індивідуум повинен успішно пройти вікові кризи та достатньо розвинути у себе всі вищезгадані якості его. Успішно проходячи кожен етап психологічного розвитку людина створює нові смисли, адаптивні її Я-концепції, та стає ще ближчою до егоінтеграції. Також, зазначимо, що психотерапевтична робота може допомогти людині успішно пройти усі конфлікти, осмислити свій досвід та якісно переходити на наступну стадію психологічного розвитку.

Література

1. Кононов І. Ф. Концепція ідентифікації та ідентичності в психоаналізі: Зигмунд Фройд та Ерік Еріксон. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*. 2013. № 23(3). С. 5-27. В статті стор. 22-23
2. Яковицька Л. С. Створення нових сенсів як механізм самореалізації викладача університету у науково-технічній діяльності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2017. Вип. 1. С.143–147.
3. Яковицька Л. С. Самореалізація особистості і система гуманістичних цінностей в духовній спадщині Г. І. Челпанова. *Г. І.Челпанов і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов'янських держав: Зб. Докладів по матеріалах міжнародної наук.-практ. конф.(20-21 квітня 2012 р.)*. Маріуполь: 2012. С.197-200.

Жанна Кондратюк
директор Комунального закладу «Інклюзивно-ресурсний центр»
Вишгородської міської ради Київської області,
аспірантка
Інституту спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ. Україна

**ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ФАХІВЦІВ
(КОНСУЛЬТАНТІВ) ІНКЛЮЗИВНО-РЕСУРСНИХ
ЦЕНТРІВ:
КЛЮЧОВІ КОМПЕТЕНТНОСТІ ТА КОМПОНЕНТИ**

Анотація. У статті теоретично виділено ключові компонентності та компоненти професійної ідентичності фахівців (консультантів) інклюзивно-ресурсних центрів. Відмічено, що комплексне поєднання вказаних компонентностей та компонентів сприяє формуванню професійної ідентичності фахівців (консультантів) інклюзивно-ресурсних центрів засобами інформаційних технологій, володіння методичними уміннями, спеціальними та загальноосвітніми дисциплінами, що є орієнтиром професійної і соціальної активності та спрямовані на досягнення особистісних і професійних цілей.

Ключові слова: освіта, професійна взаємодія, особистість, фахова підготовка.

Annotation. The article theoretically highlights the key components and components of the professional identity of specialists (consultants) of inclusive resource centers. It is noted that the complex combination of these components and components contributes to the formation of the professional identity of specialists (consultants) of inclusive resource centers by means of information technology, possession of methodological skills, special and general education disciplines, which are a guideline for professional and social activity and are aimed at achieving personal and professional goals.

Keywords: education, professional interaction, personality, professional training.

Актуальність статті. Упровадження компетентнісного підходу в Україні є надзвичайно важливим і актуальним питанням.

Система ключових компетентностей, запропонована європейськими спеціалістами, становить основу для пошуків подальшого підвищення рівня освіти і дає поштовх для їх диференціації та обґрунтування змісту різних видів компетентностей. Сучасні умови трансформації українського суспільства детермінують актуальність, передовсім соціальних, економічних і правових компетентностей, де результатом освіти має бути готовність людини діяти, а не володіти сумою знань, умінь та навичок.

Потреба країни у фахівцях (консультантах) інклюзивно-ресурсних центрів, здатних зайняти особисто гуманну позицію у ставленні як до осіб з особливими освітніми потребами, так і до самих себе, висуває проблему підвищення професійної, перш за все психолого-педагогічної компетентності фахівців (консультантів) інклюзивно-ресурсних центрів в розряд дуже актуальних проблем.

Мета статті – спрямована на визначення необхідності застосування компетентностей та компонентів у професійній ідентичності фахівців (консультантів) ІРЦ.

Результати дослідження. Науковець І. Зязюн (2005) визначає «компетентність як здібність і готовність педагога професійно виконувати педагогічні функції згідно з прийнятими в суспільстві на цей час нормативами та стандартами, і вимагає реальних знань, умінь, навичок та досвіду основних вимог до особистості педагога, без яких у принципі неможлива успішна педагогічна робота» [4].

На думку В. І. Зязюн (2005), вагомими стають: любов до дітей і до педагогічної діяльності, наявність спеціальних знань у тій галузі науки, культури чи техніки, якої він навчає, високорозвинений інтелект, високий рівень моральності й загальної культури педагога. Додатковими факторами становлення педагогічної майстерності стають риси особистості викладача, як комунікабельність, артистичність, гарний смак як розвиненість естетичних почуттів, доброзичливий характер [4].

На сьогодні вимоги до фахівців (консультантів) інклюзивно-ресурсних центрів (далі – ІРЦ) зазнали кардинальних змін. В умовах гуманізації освітньої системи виникла необхідність зміни діяльності фахівців (консультантів) ІРЦ, їх установок, позицій.

Рішення проблеми професіоналізму фахівців (консультантів)

ІРЦ пов'язане з питаннями вдосконалення професійної їх підготовки, насамперед підвищення психологічної компетентності фахівців (консультантів) ІРЦ. Так, домінуючий чинник – фаховий рівень, підтверджений дипломом, на сьогодні виявляється недостатнім.

На передній план висуваються вже не знання, вміння та навички, а професійна компетентність, яка розглядається як більш складна соціально-особистісна структура, що базується на цінностях, спрямованості, знаннях, досвіді, набутих особистістю як у процесі навчання, так і поза ним, а також вплив нормативів, що визначені в Конвенції про права осіб з інвалідністю; Законах України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту», «Про позашкільну освіту», «Про охорону дитинства»; Постанов Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 року № 545 «Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр» (зі змінами від 27.07.2021 № 765, зі змінами від 29.04.2022 № 493; зі змінами від 30.08.2022 № 979); від 10 квітня 2019 р. № 530 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти» (зі змінами від 28.07.2021 № 769, від 26.04.2022 № 483); від 15 вересня 2021 року № 957 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти» (зі змінами від 26.04.2022 № 483); Наказу Міністерства освіти і науки України від 08.06.2018 року № 609 «Про затвердження Примірною положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти».

Фахівці (консультанти) ІРЦ як продукт освіти мають бути готовими до саморозвитку та спроможними швидко змінюватися під впливом нових викликів сучасності.

Ефективність та успішність сучасної освіти детермінується готовністю фахівців (консультантів) ІРЦ до роботи в нових професійних умовах. Саме через це компетентність як здатність до здійснення реальних дій, потенціальна готовність розв'язувати задачі – стала центральною категорією освітньої модернізації ХХ та ХХІ ст.

Українські і зарубіжні науковці розглядають професійну ідентичність як специфічну здатність, що дозволяє ефективно вирішувати типові проблеми і завдання, які виникають у

повсякденному житті; а професійну компетентність визначають як здатність дотримуватися встановленого стандарту, застосовуваного в психолого-педагогічній діяльності [1,3,7,8,9,10].

На сьогодні абсолютно визнано соціальну та державну потребу в підготовці фахівців (консультантів) ІРЦ України. У наш час суспільству потрібна цілісна особистість, яка здатна ефективно реалізовувати власні професійні можливості в різних ситуаціях, володіти такими професійними знаннями, вміннями та навичками, які можна гнучко підлаштовувати під умови власної професійної діяльності. Потрібні професіонали, які мають таку структуру знань, в яку можливо динамічно як пристосовувати отримвану так і змінювати саму структуру в процесі професійної діяльності [2].

Дослідник Дж. Равен (1999) розкрив особливості реалізації компетентнісного підходу в освіті – це можливість педагогів керувати індивідуалізованими навчальними програмами, орієнтованими на розвиток основних компетентностей учнів; дослідник рекомендує учням, в свою чергу, виявляти свої здібності, спостерігати за їх становленням у процесі розвитку і здобувати визнання власних досягнень; здатність педагогів усвідомлювати власні досягнення в педагогічній діяльності; реалізовувати психолого-педагогічні діагностики з вдосконалення освітніх програм та освітньої політики; умови професійного навчання, працевлаштування, професійного зростання фахівців, добір кадрів, що сприяє залученню відповідних кандидатів на посади в суспільстві й відхиленню непридатних [9]. Дж. Равен говорить про компетентність як про специфічну здатність, яка необхідна для ефективного використання конкретної дії у певній галузі і яка включає вузькоспеціальні знання, уміння, способи мислення, а також відповідальність за власні дії [9].

Фахова компетентність фахівців (консультантів) ІРЦ включає знання з таких питань:

- державних підходів до організації освіти дітей з особливими освітніми потребами;
- основних категорій загальної, спеціальної педагогіки, загальної і спеціальної психології;
- особливостей і закономірностей розвитку різних категорій осіб з психофізичними порушеннями;
- комплексного психолого-педагогічного вивчення дітей;
- диференційованого та індивідуального механізмів та

прийомів корекційного супроводу кожної із категорії дітей з особливими освітніми потребами;

- зміст та методи роботи з родинами дітей з особливими освітніми потребами.

Фахівці (консультанти) ІРЦ мають володіти методичними уміннями:

- здійснювати моніторинг розвитку осіб, що мають труднощі в засвоєнні знань, умінь та навичок різних видів діяльності та об'єктивно оцінювати причини, якими спричинено дані труднощі;

- реалізовувати загально психолого-педагогічні та корекційно-розвивальні технології навчання;

- своєчасно виявляти порушення в розвитку дітей та здійснювати кваліфікований психолого-педагогічний супровід дітей;

- здійснювати індивідуальний та диференційований підхід до осіб з порушеннями психофізичного розвитку;

- проводити методичну та консультативну підтримку з батьками дітей з особливими освітніми потребами.

Фахівці (консультанти) ІРЦ мають використовувати особистісні компетенції:

- гуманізм;

- етичність;

- відповідальність;

- толерантність (розуміти й сприймати унікальність особистості);

- рефлексійність (уміння самоусвідомлювати результати власної професійної діяльності);

- схильність до творчості;

- знання фахових і методичних компетентностей.

Компетентності професійної ідентичності фахівців (консультантів) ІРЦ - це оволодіння професійними вміннями та знаннями, що супроводжуються формуванням мотиваційно-ціннісних установок на професійну діяльність та трансформацією Я-концепції особистісної у Я-концепцію професійну. Науковець Ю. Копочинська (2020) виокремлює компоненти професійної ідентичності фахівців: *когнітивний, мотиваційно-ціннісний, емоційно-ціннісний, емпатійний, комунікативний та діяльнісно-операційний* [6]. Мотиваційно-ціннісний компонент розглядається

у контексті бажання та прагнення працювати за обраною професією, до досягнення успіху, що характеризується певними особистісними та професійними цінностями. Професійна ідентичність фахівців проявляється в прагненні до продовження освіти, професійного розвитку в рамках спеціальності, освоєння суміжних професій, особистісному саморозвитку, розширення власних соціальних зв'язків і до встановлення сприятливих взаємовідносин з оточуючими особами, про що свідчить переважання мотиву активних соціальних контактів. Такі цінності, як досягнення і самовизначення, належать до індивідуальних, що свідчать про виражену потребу в досягненні особистого успіху і отриманні соціального схвалення, автономності та незалежності, при цьому яскраво виражені пізнавальний інтерес і самостійність [6].

Будь-яка діяльність виявиться малоефективною або взагалі неефективною, якщо у фахівців (консультантів) ІРЦ не буде зацікавленості в її реалізації. Ця зацікавленість виражається в мотивованості фахівців (консультантів) ІРЦ на відповідну діяльність.

Мотивація спонукає трудову активність і впливає на формування мети і шляхів її досягнення та включає дві сторони:

- по-перше, активізує в діяльності всі потреби фахівців (консультантів) ІРЦ;

- по-друге, допомагає оцінити реальний внесок кожного фахівця (консультанта) ІРЦ в загальний підсумок діяльності.

Так, мотиваційна сфера включає потреби фахівців (консультантів) ІРЦ, інтереси, прагнення, переконання, установки, володіння соціальними нормами і правилами, життєвими принципами, цілями, цінностями і, системою світогляду в цілому.

Дж. Равен (1984) у своїй роботі «Компетентність у сучасному суспільстві» дає розгорнуте тлумачення компетентності: «Це явище складається з великого числа компонентів, багато з яких незалежні один від одного; деякі компоненти відносяться до когнітивної сфери, інші – до емоційної; ці компоненти можуть змінювати один одного в якості складових ефективної поведінки» [10].

Дж. Равен виділяє 39 видів компетентностей, які ототожнює з «мотивованими здібностями», серед виділених: здатність до самоосвіти, самоконтроль, критичне мислення, готовність до

вирішення складних проблем, впевненість в собі, наполегливість, здатність до спільної роботи, персональна відповідальність тощо [10].

На основі проведених дослідженнях науковець визначає такі завдання:

- здатність працювати самостійно;
- здатність брати на себе відповідальність за власною ініціативою;
- здатність виявляти ініціативу;
- готовність помічати проблеми та шукати шляхи їх вирішення;
- уміння аналізувати нові ситуації й застосовувати вже наявні знання для такого аналізу;
- здатність налагоджувати відношення та діяльність з іншими;
- здатність засвоювати будь-які знання за власною ініціативою;
- уміння приймати рішення на основі здорових суджень [10].

Діяльністю фахівців (консультантів) ІРЦ є не тільки спрямування на засвоєння знань, а й пошук інформації, необхідний для досягнення мети, винахідливість, високий рівень комунікації, лідерські та організаторські навички.

За аналізом праць науковців можна визначити такі ключові компоненти професійної ідентичності фахівців (консультантів) ІРЦ:

- інформаційна компетентність, яка передбачає володіння інформаційними технологіями, уміння опрацьовувати різні види інформації, уміння й навички роботи з друкованими джерелами, здобувати інформацію з інших джерел, переробляти її відповідно до цілей і завдань психолого-педагогічного процесу;
- комунікативна – це вміння вступати в комунікацію (спілкування), бути зрозумілим, спілкування без обмежень, що надає можливість зрозуміти інших (дітей, батьків, педагогів), вибирати правильний стиль і тон у спілкуванні, управляти їх увагою, темпом діяльності;
- технічна - це система добре відпрацьованих професійних навичок і вмінь: інтелектуальних, поведінкових і комунікативних, завдяки яким фахівці-професіонали виконують необхідну роботу швидко, чітко й максимально результативно, витрачаючи на це

мінімум часу й зусиль;

- продуктивна – це вміння працювати, отримувати результат, ухвалювати рішення та відповідати за них;

- моральна – це готовність, спроможність і потреба жити за традиційними моральними нормами;

- психологічна – це здатність використовувати психологічні засоби навчання в організації взаємодії в освітньої діяльності;

- соціальна – це вміння діяти, жити та працювати з оточуючими;

- особисті якості: доброзичливість, чуйність, урівноваженість, толерантність, рефлексія, людяність.

Слід зазначити, що сучасні науковці здатні розглядати професійну ідентичність з психолого-педагогічного напрямку як сукупність трьох складових компонентів – *предметно-технологічного, психолого-педагогічного, загальнокультурного*.

Дослідниця М. Коломієць (2007) розглядає компетентність педагогічних фахівців як сукупність знань, умінь, навичок, які потрібні для успішного виконання його функцій навчання, виховання, розвитку особистості дитини [5].

Можна стверджувати, що під професійною компетентністю фахівців (консультантів) ІРЦ слід розуміти таку пошукову діяльність фахівців, коли на основі бази знань, умінь, навичок, творчості та усвідомленого розуміння своєї ролі в суспільстві, безперервного самовдосконалення й саморозвитку особистості вони забезпечують оптимальний варіант організації корекційного, методичного, консультативного супроводу.

В основі професійної компетентності полягає професійна придатність, що являє собою сукупність психічних і психофізіологічних особливостей фахівців, необхідних для здійснення ефективної професійної діяльності.

Таким чином, на особистісні прояви фахівців (консультантів) ІРЦ впливають їх характер, темперамент, психологічні стани, і все це складає резерв розвитку їх особистості. До узагальнених характеристик можна віднести індивідуальний стиль фахівців (консультантів) ІРЦ взаємодії з педагогами, батьками та їх дітьми, під яким розуміється стійке поєднання завдань, засобів і способів діяльності та спілкування фахівців (консультантів) ІРЦ як фахівців, які визначаються психофізіологічними особливостями та власним досвідом.

Висновки. Отже, компетентність фахівців (консультантів) ІРЦ – це особистісна психолого-педагогічна готовність до соціально-психолого-педагогічної діяльності, що вимагає високого рівня підготовленості, професіоналізму, творчості, здатності застосовувати знання в нестандартних ситуаціях, які часто виникають в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами, фахового рівня компетентності, який дозволить фахівцям (консультантам) ІРЦ ефективно здійснювати власну професійну діяльність в умовах спільної корекційної, методичної, консультативної, прогностичної діяльності з педагогічними фахівцями, батьками та їх дітей з особливими освітніми потребами.

Таким чином, сутність професійної компетентності фахівців (консультантів) ІРЦ виражається в ступені зв'язку об'єктивного еталона професійної діяльності, відображеного в нормативних документах, з суб'єктивними можливостями особистості працівника.

Перспективи майбутніх наукових розвідок будуть спрямовані на обґрунтування методики дослідження компетентностей та компонентів професійної ідентичності фахівців (консультантів) ІРЦ.

Література

1. Беленька Г. Формування професійної компетентності сучасного вихователя дошкільного навчального закладу : [моногр.] Київ. Ун-т ім. Б. Гринченка, 2011. 332 с.
2. Дмітрієва Н. С., Копочинська Ю. В. Формування професійної ідентичності майбутніх фахівців з фізичної терапії як фактор підвищення їх конкурентоспроможності. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. 79 (3). С. 105 - 110.
3. Зязюн І. А. Концептуальні засади освіти в Україні. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2000. № 1. С. 3–12.
4. Зязюн І. А. Філософія педагогічної якості в системі неперервної освіти. *Вісник Житомир. держ. університету ім. І. Франка*. 2005. № 25. С. 13 - 18.
5. Коломієць А. М. Інформаційна культура вчителя початкових класів. Вінниця: ВДПУ. 2007. 379 с.
6. Копочинська Ю. В. Формування мотиваційно-ціннісного

компонента професійної ідентичності майбутніх фахівців з фізичної терапії, ерготерапії. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 69. Т. 2. С. 183-186.

7. Нікулочкіна О. В. Розвиток інформаційної компетентності вчителів початкових класів у системі післядипломної освіти : [навч.-метод. посібник] Запоріжжя : ЛПІС.Лтд, 2009. 92 с.

8. Пуховська Л. П. Становлення «компетентнісної ідеї» в європейській педагогічній освіті. *Народна освіта: електр. наук. вид.* 2013. № 3(21). URL: http://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=1736.

9. Равен Дж. Педагогічне тестування: проблеми, помилки, перспективи. [пер. з англ.]. Москва : Когіто-Центр, 1999. 142 с.

10. Равен Дж. Компетентність у сучасному суспільстві: виявлення, розробка та впровадження. Пер. з англ. М: Когіто-Центр, 2002. 396 с.

*Людмила Матяш-Заяц,
кандидат психологічних наук, доцент
УДУ імені Михайла Драгоманова
м. Київ (Україна)*

КОНФЛІКТОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА

Підготовка психолога у сучасній Україні вимагає врахування реалій, які склалися у українському суспільстві впродовж останніх років: пандемія COVID-19, повномасштабне вторгнення стали складними викликами для нашої держави. Це зумовило значні зміни у психології як окремих особистостей, так і суспільства в цілому. Не стали виключенням і міжособистісні стосунки: за необхідності віднайти фізичні і психологічні ресурси для виживання, подолати кризові стани, люди все частіше стикаються з різними за змістом і формою конфліктами. Тому особливого значення набуває підготовка кваліфікованих фахівців, здатних надати допомогу якісну допомогу у вирішенні конфліктів – психологів, які володіють спеціальними знаннями про конфлікти. На факультеті психології Українського державного університету

імені Михайла Драгоманова з метою підготовки таких фахівців була створена освітньо-професійна програма першого (бакалаврського) рівня вищої освіти «Психологія врегулювання конфліктів».

Слід зауважити, що професія психолога загалом передбачає роботу із внутрішніми переживаннями та ситуаціями міжособистісної взаємодії, у яких особистість стикається з порушенням балансу, руйнуванням взаємин. Відновлення злагоди у взаєминах з іншими можливе виключно завдяки діалогу. Звернення до психолога означає визнання особистістю неспроможності організації конструктивного діалогу із собою та оточуючими. Звертаючись до психолога, людина прагне відновити баланс і гармонію як всередині себе самої, так і у стосунках з оточуючими. У такому разі психологічна допомога виступає як форма організації такого діалогу: як психотерапія – у разі внутрішнього конфлікту, як консультування та психологічне посередництво – при необхідності налагодження соціального діалогу. Ефективність такого діалогу буде значною мірою залежати від рівня фахової підготовки психолога, наявності у нього необхідних професійних компетентностей.

Поняття «компетентність» є системоутворюючим для сучасної української освіти, що закріплено у низці законодавчих актів України, зокрема, Законі України «Про вищу освіту», «Про освіту». Компетентність у даних Законах визначається як «здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти» [1].

Це і обумовлює актуальність формування у майбутніх психологів загальних і фахових компетентностей, передбачених Стандартом вищої освіти України із галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки, спеціальності 053 «Психологія», необхідних для вирішення різноманітних конфліктів. Ключовими загальними компетентностями, які можуть забезпечити високий рівень психологічної допомоги, можна вважати здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях, приймати обґрунтовані рішення,

бути критичним і самокритичним, вчитися і оволодівати сучасними знаннями, генерувати нові ідеї, розвинені навички міжособистісної взаємодії. З-поміж фахових компетентностей особливої ваги набувають здатність до розуміння природи поведінки, діяльності та вчинків, здатність організовувати та надавати психологічну допомогу у різних формах, дотримуватися норм професійної етики та ін. [3]. Освітньо-професійна програма «Психологія врегулювання конфліктів» передбачає формування додаткових фахових компетентностей, необхідних психологу при роботі з конфліктами: здатність планувати, організовувати і реалізовувати емпіричне дослідження в галузі психології конфлікту; здатність аналізувати, оцінювати і прогнозувати переговорний процес в міжособистісній і міжгруповій взаємодії, в освітніх, сімейних, виробничих, міжкультурних відносинах; проводити переговори, використовувати процедуру медіації як альтернативного способу врегулювання конфліктів; здатність організовувати і надавати психологічну допомогу в галузі психології врегулювання конфлікту (психодіагностичну, психоконсультативну, психокорекційну, психопрофілактичну, просвітницьку).

Для фахівця, який спеціалізується у сфері вирішення конфліктів, важливою є специфічна – конфліктологічна компетентність. Поняття конфліктологічної компетентності впродовж останніх десятиліть виборює належне місце у науковому обігу. Основою для даного поняття стало поняття «конфліктної компетентності». У той час як «конфліктна компетентність» психологами розглядається переважно як інтегративна особистісна характеристика особистості [2], конфліктологічну компетентність більшість дослідників відносять до якостей, які належать до професійно значущих, особливо у тих професіях, які відносять до типу «Людина - Людина» [4]. Попри те, що конфліктологічна компетентність як феномен привертає увагу сучасних науковців, у структурі професійно важливих якостей психологів вона залишається недостатньо дослідженою.

У той час як конфліктна компетентність може формуватися впродовж життя, конфліктологічна компетентність повинна бути результатом цілеспрямованого процесу професійної підготовки майбутнього психолога. Ми схильні розглядати конфліктологічну компетентність як систему, яка включає в себе такі складові:

науково обґрунтовані знання про конфлікти та способи керування ними; уміння реалізовувати передбачені стандартом освіти компетентності у практичній діяльності при роботі з конфліктними ситуаціями; високий рівень володіння навичками саморегуляції, які дозволять психологу підходити до врегулювання конфліктної ситуації максимально неупереджено.

У межах означеної програми студентам пропонується до вивчення низка освітніх компонентів, які і покликані забезпечити формування конфліктологічної компетентності майбутніх психологів. Зокрема, цикл професійної підготовки включає в себе такі освітні компоненти як «Психологія конфлікту», «Психологія внутрішньоособистісного конфлікту», «Теорія і практика психології посередництва», «Технології управління конфліктами», «Сімейна конфліктологія», «Тренінг вирішення конфліктів», «Психологія конфліктної взаємодії». Усі перелічені компоненти знайомлять студентів із сучасними досягненнями психологічної науки у дослідженні конфліктів, спрямовані на формування цілісної системи знань про різноманітні конфлікти, які супроводжують життя людини у соціумі. Однак усі дисципліни водночас характеризуються практичним спрямуванням і передбачають не лише ознайомлення із теоретичним матеріалом, а і відпрацювання навичок його застосування під час практичних занять. Можливість формування практичних навичок забезпечується різними видами і формами робіт – дискусіями, розбором кейсів, виконанням тренінгових вправ, психологічної діагностики тощо. Вибіркові освітні компоненти також спрямовані на поглиблення знань майбутніх психологів про конфлікти, підвищення рівня їх конфліктологічної компетентності та загального рівня професійної підготовки. Зокрема, у перелік вибіркового освітніх компонентів включені «Теоретичні та методичні основи соціально-психологічного тренінгу», «Медіація та фасилітація у вирішенні конфліктів», «Медіація в освітніх установах», «Психологія життєвих криз», «Психологія впливу і соціальної взаємодії», «Сімейна медіація», «Технології невербальної комунікації», «Психологія стресу» тощо. Закріплення умінь і навичок професійного аналізу конфліктних ситуацій, ефективної поведінки у конфліктах та реалізації посередницьких функцій відбувається у процесі навчальних та виробничих практик.

Усе вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що

підготовка психологів у межах освітньо-професійної програми «Психологія врегулювання конфліктів» здійснюється з урахуванням сучасних вимог, що дозволяє підходити до проблеми формування конфліктологічної компетентності цілісно, забезпечуючи різнобічне вивчення такого складного соціально-психологічного феномену, яким є конфлікт.

Література

1. Закон України «Про вищу освіту», Редакція від 15.03.2023, ст.1. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
2. Матяш-Заяц Л.П. Сучасні підходи до розуміння конфліктної компетентності у психологічній науці. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12 Психологічні науки: Зб. наукових праць*. 2013. № 42(66). С. 26–33.
3. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти» від 24.04.2019 р. № 565.
4. Філь С. С. Етапи формування конфліктологічної компетентності майбутніх фахівців соціономічних професій. Режим доступу: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/metod_upr_osvit/v_5/30.pdf

Олександр Меженко

*аспірант кафедри авіаційної психології
Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)*

РОЗВИТОК ЧАСОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У МАЙБУТНІХ ПІЛОТІВ

Сучасні дослідники визначають, що наростаючі темпи розвитку нових технологій, швидке застаріння інформації, автоматизація та комп'ютеризація виробничих процесів, висока вірогідність нестандартних ситуацій висувають нові вимоги до

пілотів цивільної авіації.

Адже вони, окрім професійних знань, вмінь та навичок, нині мають ще й спеціальні здібності, вміння та особистісні властивості що забезпечують гнучкість та динамізм професійної поведінки. Особливо підкреслюється необхідність набуття здатності до прийняття адекватних рішень в нестандартних ситуаціях в умовах дефіциту часу та наявності навичок взаємодії із іншими пілотиами цивільної авіації [3].

Розвиток часової регуляції професійної діяльності - це тема, яка все більше стає актуальною у світі швидко зростаючих технологій та інновацій. Із збільшенням об'ємів інформації та завдань, які стоять перед людьми в сучасному світі, управління часом стає дедалі важливішим.

Часова регуляція є одним з ключових елементів у підготовці майбутніх пілотів. Це пов'язано з тим, що пілоти мають виконувати складні задачі в умовах стресу та високої відповідальності. Оскільки вони працюють з технікою, яка може стати причиною серйозних наслідків у разі некомпетентності, часовий режим діяльності має величезне значення.

Регулювання часу включає в себе не тільки регулярну підготовку пілотів, але й дотримання встановлених норм щодо тривалості та інтервалу роботи та відпочинку. Наприклад, Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО) рекомендує, щоб пілоти мали достатньо часу на відпочинок між польотами, щоб не викладати їх на ризик втоми та стресу. Також встановлюється обмеження на тривалість польотів, щоб запобігти втомі пілотів та забезпечити безпеку польотів. Розвиток часової регуляції професійної діяльності у майбутніх пілотів базується на дослідженнях та практичних вправах, які допомагають визначити оптимальний режим роботи та відпочинку. До цього входять такі елементи, як фізична підготовка, психологічна підтримка та взаємодія між пілотиами та іншими членами екіпажу.

Під час навчання пілотів, часова регуляція має особливу важливість. У процесі навчання, пілоти повинні здобувати навички та знання в різних областях, таких як техніка польоту, навігація, метеорологія та інші. Ефективне планування часу та встановлення пріоритетів допоможуть пілотиам здійснювати свої навчальні завдання з високою продуктивністю та максимальною користю.

Для ефективного управління часом, пілоти часто

використовують різноманітні інструменти та технології. Наприклад, під час польоту, пілоти використовують бортові комп'ютери та програми для навігації, контролю палива та інших параметрів, що дозволяє їм зосереджуватись на виконанні завдань та прийнятті рішень.

Окрім цього, пілоти часто використовують техніки та стратегії управління часом, такі як планування перед виконанням завдання, встановлення термінів та пріоритетів завдань, зосередження на найважливіших завданнях та забезпечення перерв для відновлення енергії та концентрації [6].

Проблематика, яку в загальному плані можна визначити як "людина-час", у самій психології розглядається насамперед в аспекті розкриття особливостей та закономірності процесу сприйняття часу. Експериментальні та наукові дослідження психологічних механізмів сприйняття тимчасового проміжку проводились у напрямку виявлення своєрідності дій людини з оцінки, виміру часу, які представлені у загальних прийнятих одиницях часу (С. Г. Геллерштейн, Ж. Нюттен, Н. Д. Багрова, Ф. Зімбардо, С. Тейлор). У більшості вищезгаданих дослідженнях цього напрямку, основою було положення про вплив психологічного часу на адекватні дії людини в стресових ситуаціях. При такому підході своєрідність психологічного часу встановлюється не зв'язку зі специфікою самої психічної сфери людини, а з точки зору реалізації тих психічних процесів за допомогою яких у людини формується уявлення про особливості та тенденції змін у процесах зовнішньої реальності (фізичних, біологічних, геологічних та хімічних) [2].

В той же час активність психіки розглядалася переважно в аспекті оцінки та при врахуванні фізичного часу, крім цього з погляду впливу на відображення фізичного часу індивідуальних особливостей людини та її психологічного стану.

В авіаційних училищах нині проводиться психологічний відбір кандидатів для навчання. Він дозволяє виділити певні групи курсантів з їхнього темпераменту та стійкості психіки. Холерики та сангвініки найкращі для навчання. Вони мають швидку реакцію, активне мислення, стійку потребу в розвитку. Вони мають високу працездатність, енергійні, мають стійку психічну активність.

Кандидати з меланхолічним або флегматичним типом темпераменту зазнають труднощів у льотному навчанні. При

певних показниках їм відмовляють у прийомі до льотних училищ. Але слід пам'ятати, що поділ людей на кшталт темпераменту у психології виробляється у умовному (теоретичному) плані. У реальному житті людина з холеричним темпераментом, у певних умовах, може бути загальмованою, повільною, що характерно для іншого виду темпераменту [2].

Відмінною особливістю аварійних ситуацій є істотна перебудова характеру дій, що веде до зміни взаємодії між психічними процесами та функціями. Так, наприклад, у звичайному польоті для звіряння використовується, як правило, інформація, закладена в короткочасній пам'яті. У разі раптового ускладнення обстановки або аварійної ситуації, що виникла, план і реалізація дій порушуються насамперед тому, що звичні сигнали (звуки, вібрація, перевантаження та ін.) набувають рис новизни або невизначеності. У умовах потрібно, зберігши увагу до колишніх діях, одночасно отримувати інформацію з довгострокової пам'яті [1].

Отже, для ефективності виконання дій у особливих ситуаціях потрібно не тільки переключення уваги, а й розподіл між двома однаково високомотивованими завданнями. Оскільки на момент аварійної обстановки виникає незапланована проблемна ситуація, на вирішення якої відсутній готовий план дії, наявні навички неспроможні забезпечити необхідну ефективність. Зокрема, авіаційними лікарями та психологами, які вивчали психічні стани в льотній діяльності, було показано, що в умовах, коли виникає необхідність виконувати одночасно дві надзвичайно близькі розумові дії, може виникнути особливий психічний стан, що виражається у відчутті неясності, плутаності думок, що становлять суб'єктивне переживання проблемної ситуації [5].

Відповідно до останніх тенденцій, розвиток часової регуляції професійної діяльності у майбутніх пілотів зосереджується на тому, щоб забезпечити максимальну безпеку польотів та пасажирів. Наприклад, деякі дослідження показують, що довгі польоти, особливо нічні, можуть негативно впливати на фізичне та психічне здоров'я пілотів. У зв'язку з цим, ІКАО рекомендує обмеження тривалості польотів, які здійснюються вночі. Також введені нові правила щодо обов'язкових перерв під час довгих польотів, що дозволяють пілотам відпочити та відновити свої сили.

У Європейському Союзі також існують вимоги щодо часової

регуляції пілотів. Ці вимоги містяться в регулятивному документі під назвою "Часові обмеження та вимоги до відпочинку пілотів". Згідно з цим документом, пілоти не можуть працювати більше 14 годин на день, а також повинні мати достатньо часу на відпочинок між польотами.

Окрім цього, з'являються нові технології та програми, які допомагають пілотам бути більш ефективними та продуктивними в своїй роботі. Наприклад, програми для визначення оптимального режиму роботи та відпочинку, що враховують індивідуальні особливості та потреби кожного пілота [6].

Узагалі, розвиток часової регуляції професійної діяльності у майбутніх пілотів є постійним процесом, який залежить від нових технологій, наукових досліджень та практичного досвіду. Такі заходи дозволяють підвищити ефективність та безпеку авіаційної діяльності, що має важливе значення для суспільства.

Література

1. Díaz-Morales, J. F., Escribano, C., & Delgado-Pastor, L. C. Time regulation, job demands, and well-being: A study of airline pilots. *Applied Psychology*. 2016. 65(2), 277-299.
2. McKenna, C. D. (2017). *Time Management in the Knowledge Economy*. Abingdon, UK: Routledge.
3. Pomytkina L., Voloshyna V., Blavdzevych A., Rykov A. Personal maturity as sanogenic potential of experiencing crisis conditions by air transport managers. *E3S Web of Conferences 284, 06003 (2021) TPACEE-2021. Topical Problems of Green Architecture, Civil and Environmental Engineering, Sustainable Transportation and New Energy Technologies*. Режим доступу: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202128406003>
4. Організація психологічних випробовувань під час відбору льотного складу працівників авіаційної галузі. *Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць* / за заг. ред. Л.В. Помиткіної, Т.В. Вашеки, О.М. Ічанської. К. : ТОВ «Альфа-ПІК», 2019. С.206-212.
5. Плохих В. В. Психологічні механізми часової регуляції діяльності людини: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Віктор Володимирович Плохих; наук. консультант Т. Б. Хомуленко; Укр. інж.-пед. академія. Харків, 2011. 412 с.

6. Плохих В. В. Психологічні механізми часової регуляції діяльності людини: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Віктор Володимирович Плохих; наук. консультант Т. Б. Хомуленко; ДЗ "Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського". Одеса, 2011. 36 с.

Наталія Мужанова

*кандидат психологічних наук,
Національний авіаційний університет
м. Київ, Україна*

ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕРОБКИ ДОСВІДУ МЕДИКИНЯМИ В УМОВАХ НЕБЕЗПЕК ВІЙНИ

Введення. В умовах сучасності ніхто з громадян нашої країни не може почувати себе у безпеці. Проте є досить суттєвий прошарок суспільства, який щодня стикається з небезпеками різного рівня. Мова йде не лише про військових, залучених до виконання бойових задач, що безперечно є важливим. Наразі ми хочемо звернути увагу на осіб, які надають медичну допомогу. Вони щоденно працюють в небезпечних та складних умовах, їх робочий процес сповнений болем та травматичними подіями.

За цих обставин навряд можна залишитися чужим та чутливим, але якісна медична допомога не можлива без емоційної підтримки пораненого. Тож медик не може працювати маючи якийсь розлад емоцій: емоційна сплосненість чи емоційна тупість. І хоча інколи поміж них трапляються випадки емоційного вигорання все ж таки здебільшого медики мають емоційний ресурс.

Наразі емоції виступають одним з найвагоміших стимулів поведінкової активності людей. Одних емоція люті веде в бій, багатьох інших саме почуття любові мотивує воювати. Таким чином, вміння розуміти, інтерпретувати та керувати власними емоціями і розрізняти емоційний стан інших (емпатія) є беззаперечно важливою складовою успішного військовослужбовця.

Емпатія — це свідоме співпереживання емоційного стану інших людей, здатність розпізнати те, що вони відчують й виявити співчуття [1].

Хоча в психології існує багато наукових підходів до

розуміння явища емпатії, але в цьому дослідженні ми орієнтуємося на підходах наступних вчених: С. Б. Борисенко, Л. Джрнзаян, Л. П. Журавльова та Т. Рібо. Згідно з їх баченням, емпатія є складним інтегральним психологічним явищем, що містить такі компоненти, як: емоційний, когнітивний й поведінковий [2].

Орієнтуючись на те, що наразі у лавах ЗСУ є досить значна кількість військовослужбовців жінок (38 тисяч), свій науковий фокус ми вирішили спрямувати саме на них. Наш науковий інтерес зосередився саме на виявленні індивідуальних особливостей на рівні емпатії жінок військових медиків в умовах небезпек війни.

Метою дослідження є виявлення індивідуальних особливостей переробки досвіду медицинами в умовах небезпек війни на емоційному рівні. Об'єктом дослідження є емпатія медиків, а предметом наукового пізнання — особливостей переробки досвіду медицинами в умовах небезпек війни.

Матеріали і методи. Для виявлення індивідуальних особливостей було застосовано метод поперечних зрізів; бесіда; методи математичної статистики, а саме метод t-критерій Стюдента та U-критерій Манна-Уїтні, в залежності від нормальності розподілу; діагностичну методичку «Діагностика рівня емпатійних здібностей» В.В.Бойко [3, с. 298-312].

Вибірка складалася із 74 дорослих жінок віком від 30 до 45 років, які є залученими до у часті у військових діях та є фаховими військовослужбовицями.

Жінки були об'єднані у дві досліджувані групи по 32 особи кожна. Критерієм групування слугувала їх військова спеціальність. 32 військових медиків (медиків) та 32 військові зв'язкові (зв'язківці).

Результати і обговорення. В ході проведеної діагностики було виявлено, що загальний показник рівня емпатії медиків, згідно з показниками середніх, був зниженим. Середні значення показників їх колег (зв'язківців) також не високі, а саме середні значення за методикою, проте в цілому вищі. Ця тенденція зберігалася для всіх шкал, за виключенням однієї «інтуїтивний канал емпатії». За цією шкалою вищі значення спостерігалися саме у медиків, що може бути наслідком їх професійної діяльності й системною взаємодією з людським болем та горем. В таких робочих умовах надія, очікування та сподівання стають частиною психічного захисного механізму. Оскільки раціоналізація за цих

обставин майже не можлива інтуїція дозволяє продовжувати якісно працювати.

Прикладом слугує наступний випадок: військовослужбовець з травматичними аптутаціями нижніх кінців (вище коліна) був врятований після того, як дві години пролежав на землі без накладання турнікетів.

Показники раціонального каналу емпатії медиків є значущо відмінними від показників зв'язківців ($t=3,240$; $p \leq 0,05$) і взагалі перебувають на граничній позначці середнього рівня за методикою (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Рівні емпатійних здібностей досліджуваних жінок
військовослужбовиць**

Шкали	Групи	Середє	t-критерій	U-критерій
Загальний показник рівня емпатії	Медиків	15,84		
	Зв'язківців	16,75		3,102**
Раціональний канал	Медиків	2,55		
	Зв'язківців	3,13	3,240*	
Емоційний канал	Медиків	3,19		
	Зв'язківців	3,39		
Інтуїтивний канал	Медиків	3,15	2,342***	
	Зв'язківців	2,69		
Установки	Медиків	2,51		
	Зв'язківців	2,59		
Проникаюча здатність	Медиків	2,21		
	Зв'язківців	2,29		
Ідентифікація	Медиків	2,67		
	Зв'язківців	3,11		

Примітки: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,02$; *** – $p \leq 0,01$.

Висновки. Встановлено, що рівень емпатійних спроможностей у жінок-медиків нижчий, ніж у їх колег військовослужбовців зв'язку. Найбільш вираженим каналом емпатії у медиків наразі є інтуїтивний канал, що виявляється у

розвитку співпереживання.

Література

1. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: [Монографія]. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
2. Ковальов М. М., О. Р. Чеботенко Явище емпатії як спосіб адаптації та взаємодії в соціальній сфері. *World science. – 2019. – Special education : VI Ukrainian Scientific Conference of Students and Young Scientists in Physiology «Physiology to Medicine, Pharmacy and Pedagogics: Actual Problems and Modern Advancements»*, Warsaw, Poland, May 15–16, 2019. – Р. 70–73.
3. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара: Издательский дом «БАХРАХ – М», 2002 672 с.

Ірина Омельченко

*доктор психологічних наук, професор,
Інститут спеціальної педагогіки і психології імені
Миколи Ярмаченка НАПН України
м. Київ (Україна)*

Вадим Кобильченко

*доктор психологічних наук, професор,
Інститут спеціальної педагогіки і психології імені
Миколи Ярмаченка НАПН України
м. Київ (Україна)*

КОМУНІКАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ В СТРУКТУРІ САМОСВІДОМОСТІ

Окреслення ролі самосвідомості в генезі комунікативної діяльності як регулятивної системи відкриває перспективу її дослідження в умовах інформаційного суспільства та постнеокультури.

Одним із важливих аспектів аналізу становлення

усвідомленої комунікативної діяльності є визначення її місця в структурі самосвідомості.

Відтак, набуває актуальності визначення ролі самосвідомості у становленні комунікативної діяльності індивідуальності на різних рівнях її реалізації від контакту до рефлексійного спілкування, що виступають підґрунтям усвідомлення *Іншого* та власного *Я*.

Комунікативна діяльність у структурі свідомості та самосвідомості реалізує спектр функцій: пізнавальну та оцінну; орієнтування в соціальному світі, перетворення, утвердження себе у ньому, передбачення, цілепокладання, побудови ідеальних моделей майбутнього; інтегрування і регулювання; самопізнання; мотиваційну, гносеологічно-афективну, рефлексійно-смыслову та рефлексійно-ціннісну та ін.

Виходячи з вище зазначеного, теоретичне обґрунтування та дослідження комунікативної діяльності у структурі самосвідомості на етапі дошкільного дитинства передбачає з'ясування функційного потенціалу різних рівнів комунікативної діяльності (від контакту до рефлексії), що втілюються в мотиваційно-інтенційній, гносеологічно-афективній, рефлексійно-смысловій та рефлексійно-ціннісній функції [7; 8; 10].

Варто зауважити, що на сьогодні не розроблений єдиний підхід до проблеми усвідомлення, відсутнє чітке формулювання поняття, недостатньо розкриті його механізми, роль та місце в психічному розвитку дитини-дошкільника. Проте відомо, що усвідомлення стає можливим завдяки здатності дитини змінювати точку зору, що висвітлено в дослідженнях присвячених формуванню здатності враховувати та координувати різні точки зору (В. Лефевр, 2003; Ж. Піаже, Д. Ельконін, 1995 та ін.) Однак, названі наукові розвідки проводились у вимірі різних концептуальних позицій, що спонукає до визначення поняття «усвідомлення».

Термін «усвідомлення» ширше поняття «функція усвідомлення». Якщо усвідомлення означає процес розширення свідомості в цілому, то функція усвідомлення – окремий аспект усвідомлення, а саме: процес пізнавального підлаштування себе в позицію, яка відрізняється від своєї власної

J. Smedslund (1978) висуває думку про те, що підґрунтя розвитку децентрації дошкільника полягає не тільки в

інтелектуальних операціях (диференціації частин та цілого, групуванні), але й в позиції, що виражається у ставленні до *Інших*. Він також розвиває ідею Ж. Піаже про фундаментальну роль децентрації у розгортанні комунікативних конфліктів [11].

Перспективним та одним із базових у контексті нашого дослідження ми вважаємо науковий підхід «Theory of Mind» або модель психічного, що презентує сучасний напрям когнітивної психології та відноситься до постнекласичного типу методології. Названа парадигма відзначається ретроспективою та потужним поступом в останні сорок років у зарубіжних країнах та в останні п'ятнадцять років на теренах України (J. Flavell, 1979; R. Krauss & S. Fussell, 1991; C. Massey & R. Gelman, 1988; D. Primack & G. Woodruff 1978; B. Repacholi & V. Slaughter, M. Pritchard, V. Gibbs, 2003; A. Watson et al., 1999 та ін.). На нашу думку, представлений підхід є альтернативою та чинником для осучаснення постулатів діяльнісної та культурно-історичної психології, що розглядає спілкування як вид комунікативної діяльності та об'єктом вивчення якого виступають соціально-психологічні, мовленнєві навички (Л. Галігузова, М. Лісіна, Т. Піроженко, А. Рузька, Т. Репіна, О. Смирнова та ін.). На відміну від вказаних вище ідей, у західному науковому дискурсі внутрішньою основою комунікативної діяльності дитини є соціо-когнітивні здібності. В аспекті з'ясування ролі «Theory of Mind» в генезі усвідомленої комунікативної діяльності у дошкільників із затримкою психічного розвитку в даному дослідженні ми розглядаємо названий підхід як основу для потрактування когнітивних механізмів комунікативної діяльності (вміння розуміти та передавати повідомлення, що опосередковані розвитком здатності до побудови моделі психічного (розуміння ментальних станів своїх та *Іншого*) [7; 8].

Отже, вище презентований науковий підхід по-суті розкриває, що основою смислового рівня комунікативної діяльності у вимірі *Я-Інший (Я-Інший Я)* є розуміння психічного стану *Іншого* (думок, переконань, вірувань, намірів, бажань, емоцій), що трансформуються в здатність дивитися на події з різних точок зору: зіставляти модель психічного в актуальній ситуації свою та іншої людини. Саме здатність розуміти психічні стани свої та *Іншого* дозволяє дитині вибудовувати ефективну та осмислену комунікативну діяльність.

В розрізі екзистенціонального підходу аналізує зв'язок комунікативної діяльності, свідомості та самосвідомості О. Вознюк [3].

Самосвідомість як ключовий вектор нової парадигми дошкільної освіти розглядає О. Вознюк [3]. Самосвідомість, на думку вченого, втілює системоформуючу якість *Homo sapiens*, завдяки якій дитина усвідомлює себе, досягаючи «надситуативності», звільняється від «полону» актуальної даності. Акт комунікативного усвідомлення, передбачає парадоксальну здатність бути собою і одночасно, ототожнюючись із зовнішньою інстанцією, бути за її межами. У зв'язку, з цим автор наполягає, що основною освітньою стратегією в дошкільному віці має бути виховання, спрямоване на активізацію правої півкулі мозку, наочно-образного, емоційного та багатозначного мислення засобами казки, притчі, метаморфози. Тому реалії освітнього процесу мають бути переорієнтовані на актуальні напрями педагогіки: життєвих фактів, метаморфоз та ін. види [3].

Таким чином, по-суті дослідник у своїх поглядах солідарний із Є. Субботським (2007), який у сучасних розвідках обґрунтовує переважання у дошкільників магічного мислення і необхідність відповідної освітньої стратегії з його розвитку у дітей. На думку, Є. Субботського, магічне мислення, що здійснюється в континуумі несвідомого у вигляді символів, є генератором «творчих комбінацій». Принагідно відзначимо, що саме цим фактом, на нашу думку, пояснюється феномени спілкування з улюбленою іграшкою, уявним партнером та анімаційними персонажами, які на жаль не використовуються психологами та педагогами як ресурс для формування усвідомленої комунікативної діяльності у вимірі *Я-Інший (Я-Інший Я)*.

Дотична до наших поглядів про усвідомлену комунікативну діяльність концепція свідомості Є. Субботського (2007), який виділяє у її структурі сфери буденної і небуденної реальності та демонструє закономірності переходів з однієї сфери в іншу, які на нашу думку, втілюються у різноспрямованих типах комунікативної діяльності: інтерсуб'єктних, інтрасуб'єктних, парасоціальних [9].

У дослідженнях низки науковців (Г. Балл та В. Медінцев, 2011; М. Бахтін, 1979; І. Бех, 2012; М. Бубер, 1995; В. Татенко, 2009; та ін.) стверджується, що сферою існування індивідуальної свідомості людини є інтерсуб'єктивність, символічні, мовні,

культурні взаємини, спільна діяльність, діалогічне спілкування. У цих розвідках обстоюється теза про психічну інтеріоризацію індивідом зовнішньої для неї інтерсуб'єктивності. Іншими словами, доводиться факт детермінації свідомості та самосвідомості соціумом.

Отже, можемо стверджувати, що середній і старший дошкільний вік є синсетивним періодом становлення усвідомленої комунікативної діяльності з Іншим у соціумі, культурі та персоналізованім *Іншим*. Варто, зауважити, що структура самосвідомості та представлені в ній персонажі продовжують ускладнюватися, що дозволяє дитині практично постійно вести внутрішній діалог, спрямований на вирішення актуальних і потенційних проблем, що забезпечує полілогічність свідомості. Зазначені форми діалогу притаманні самосвідомості як центру особистості, будуються на основі комунікативної рефлексії і призводять до збагачення внутрішнього світу дошкільника, що виражається у виникненні в ньому нових «кваліа», що запускають розвиток суб'єктності дитини.

У наукових розвідках М. Мерло-Понті (1996) доводиться, що інтерсвідомість має тріалогічну природу, що засвідчує її тісний зв'язок не тільки з діалогом свідомого та несвідомого окремого *Я*, але й з інтерсуб'єктивним діалогом, позаяк діалог може існувати тільки перед обличчям *Іншого*. *Іншим* може виступати і внутрішній об'єкт, але тільки за умови коли він тісно пов'язаний з зовнішнім суб'єктом. Французький дослідник М. Мерло-Понті (1996) зазначає: «В-собі» може з'явитися тільки після того як постав *Інший*, у такому випадку мова йде про співсприймання [4].

Отже, стверджується, що конструктивний діалог свідомого та несвідомого в *Я* може існувати тільки перед обличчям Третього – того самого *Іншого*, разом із яким і розгортається зміст інтерсвідомості.

Дж. Міду (2000) належить ідея тлумачення принципу інтерсуб'єктивності не тільки як форми зовнішніх соціальних дій, учасником яких виступає дитина, а й внутрішніх (інтраспілкування), що виражає багатство і життєвість її внутрішнього світу, його багатоголосий, суперечливий, автономний і унікальний характер [5].

Ми розділяємо погляди М. Наконечної (2017), яка зауважує, що не будь-яка комунікативна дія та її продукт – відносини є

інтерсуб'єктивними, а лише ті, які мають особливу надчуттєву якість сприяти розкриттю потенціалу суб'єктності дитини. У свою чергу, суб'єктність є переходом за межі безпосереднього досвіду та орієнтацією на рефлексійність, осмисленість, відповідальність, активність особистості [6].

Український дослідник В. Татенко (2009), який презентує суб'єктно-вчинковий підхід зазначає, що у сучасній психології існують різного роду парадигмальні комбінації – суб'єкт-суб'єктні, суб'єкт-об'єктні, об'єкт-суб'єктні, об'єкт-об'єктні. Він характеризує суб'єкт-суб'єктну модель взаємоопосередкованого саморозвитку, а саме: коли кожний активно, ініціативно, помірковано, етично і творчо віддає іншому за максимумом усе те найкраще, що має, і так само – ініціативно й творчо – бере, привласнює (інтеріоризує) за максимумом усе найкраще від іншого. Виникає справжня спільність *Ми*, що розвивається як ціле, у якому кожне *Я* не підпорядковується іншому [10].

Існування рефлексійного компонента комунікативної діяльності, що втілюється в смислоціннісному змісті виховання суб'єкта постулює у своїх розвідках І. Бех (2012). Рефлексія (самосвідомість) безпосередньо реалізується в емоційному ставленні до об'єктів, які належать до сфери її духовних утворень (зокрема, цінності спілкування). Вправляючись у породженні цінностей у комунікативному стосунку з *Іншим Я* саме себе створює у процесі позитивних емоційних переживань, які стають самоцінною мотивацією для його самостійної зміни. Педагог у виховному процесі має навчати дитину синтезувальної рефлексії і блокувати *Его*-детермінацію та активізувати *Я-Ти* детермінацію у виховному процесі [1].

Таким чином, найбільш продуктивними позиціями комунікативної діяльності у вимірі *Я-Інший (Я-Інший Я)*, які сприяють взаєморозумінню виявляються суб'єкт-суб'єктна (рефлексійна) та суб'єкт-об'єктна (усвідомлювальна), проте в реальному комунікативному процесі активізуються усі позиції, а в нестандартних ситуаціях взаємодії з *Іншим* набувають сили об'єкт-суб'єктна (переживання) та об'єкт-об'єктна (несвідоме) установки, які ускладнюють, а почасти й спотворюють розуміння *Іншого* та себе.

Екзистенціально-онтологічний підхід до визначення ролі діалогу як ключового чинника комунікативної діяльності в

структурі свідомості зустрічаємо у М. Бубера (1995). Діалог передбачає, що ми можемо звертатися до *Іншого* (в будь-якому втіленні) як до *Ти*, так як звертаються до особистості, співрозмовника, друга. *Я* і *Ти* при цьому вступають в онтологічний діалог, і світ постає зовсім відмінним від світу *Воно*. Об'єкт фактично перестає бути таким і стає теж суб'єктом – рівноправним партнером і співрозмовником у діалозі. Названий стосунок реалізується не тільки між людьми, він виявляє себе в зустрічах з іншими істотами та речами. М. Бубер виділяє три найважливіші сфери, в яких здійснюється зв'язок між *Я* і *Ти*. Перша сфера – «фізична», життя з природою (Космос). Тут ставлення домовленнєве, предмети та істоти відповідають нам зустрічним рухом, але вони не мають змоги нас досягти, і наше «Ти», звернене до них, завмирає на порозі мовлення. Друга сфера – «психічна», життя з людьми (Ерос). Ставлення у цій сфері приймає мовленнєву форму та передбачає діалогічний вимір, що постає у формі запитань і відповідей. Третя сфера – «ноетична», життя з духовними субстанціями або предметами культури (Логос). Подібне ставлення розкриває себе в немовленнєвій формі, але сприяє породженню мовлення. Ми не чуємо «Ти», але все ж відчуваємо почуття, і відповідаємо – створенням образів, думками та діями [2].

У відповідності з поглядами М. Бубера принцип людського буття у комунікативному стосунку з *Іншим* включає в себе дистанціювання і ставлення, що виявляється у діалогічній взаємодії з різними партнерами. Дистанціювання представляє нам світ як цілісність і водночас як щось відчужене. Акт ставлення робить комунікативну дію осмисленою, позаяк комунікативна діяльність завжди втілюється у зустрічах з іншими людьми, на межі їх взаємодії [2].

Таким чином, комунікативна діяльність у структурі свідомості та самосвідомості постає як осмислена чи усвідомлена (у вимірі *Я-Інший* чи *Я-Інший Я*). Основними функціями усвідомленої комунікативної діяльності є: мотиваційно-інтенційна, гносеологічно-афективна, рефлексійно-сміслова та рефлексійно-ціннісна. Мотиваційно-інтенційна функція комунікативної діяльності втілює контакт, що на рівні свідомості задіює предметно-діяльнісний шар свідомості, а на рівні самоусвідомлення запускає механізм відчуття *Іншого*

(самовідчуття). Гносеологічно-афективна функція комунікативної діяльності забезпечує інформаційне спілкування та актуалізує на рівні свідомості хронотопічний шар, а на рівні самоусвідомлення сприяє пізнанню і ставленню до *Іншого* та відповідно – самопізнанню і самоставленню. Рефлексійно-смилова функція комунікативної діяльності забезпечує розуміння *Іншого* та саморозуміння, що виявляється в емоційному ставленні до співрозмовника, в розумінні його ментальних станів та смислів комунікативних дій, що дозволяє встановлювати причини, і навпаки прогнозувати розгортання соціально-комунікативної ситуації (рефлексійний шар свідомості). Рефлексійно-ціннісна функція комунікативної діяльності запускаючи механізми внутрішнього діалогу, символізації і децентрації дозволяє помістити себе на позицію *Іншого* для відпрацювання спільного та об'єктивного значення культурного явища, що втілюється в цінностях (рефлексійний, ціннісний та духовний шари свідомості). Саме цінності складають творчу основу комунікативної діяльності, і втілюються через внутрішній діалог та систему інтраспілкування, що є основою для зовнішнього діалогу та співрозуміння з *Іншим*. При цьому, рівень контакту та інформаційного спілкування (система ставлень із дорослими та однолітками, механізм зовнішнього діалогу) більшою мірою втілює феноменальну сутність комунікативної діяльності, а рівень смислового (рефлексійно-смилова функція) та рефлексійного (рефлексійно-ціннісна функція) спілкування має ноуменальну природу, адже включає аксіогенну складову (систему інтра- та парасоціального спілкування, механізми – менталізації, символізації, децентрації, внутрішнього та зовнішнього діалогу) [7; 8; 11].

У структурі свідомості та самосвідомості діяльність спілкування постає у вимірі *Я-Інший* чи *Я-Інший Я*, що спонукає до необхідності теоретичного обґрунтування та дослідження усвідомленої комунікативної діяльності, що втілюється в умовах інформаційного суспільства в інтерсуб'єктних, інтрасуб'єктних та парасоціальних стосунках із різними партнерами (дорослими, однолітками, улюбленою іграшкою, уявним компаньйоном та анімаційними персонажами) засобами зовнішнього та внутрішнього діалогу й інших вище названих психологічних механізмів на рівнях контакту, інформаційної, смислової та рефлексійної комунікативної діяльності [7].

Відтак, наступні психологічні пошуки будуть пов'язані з обґрунтуванням структурних компонентів та психологічних механізмів втілення комунікативної діяльності у вимірі *Я-Інший (Я-Інший Я)*.

Література

1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. К. : Академвидав, 2012. 256 с.
2. Бубер М. Два образа віри. М. : Республіка, 1995. С.16-92.
3. Вознюк А. В. Нова парадигма дошкільної освіти: монографія. Житомир, 2017. 254 с.
4. Мерло-Понти М. В захист філософії: збірник (Французька філософія ХХ століття); пер. з франц. М. : Видавництво гуманітарної літератури, 1996. 248 с.
5. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста. К.: Український Центр духовної культури, 2000. 416 с.
6. Наконечна М. М. Інтерсуб'єктна взаємодія як баланс свободи та структури. *Психологічний часопис*. 2017. № 6 (10). С. 107–116.
7. Омельченко І.М. Комунікативна діяльність дошкільників із затримкою психічного розвитку: теорія і феноменологія: монографія; Інститут спеціальної педагогіки і психології ім. Миколи Ярмаченка НАПН України. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2018. 498 с.
8. Омельченко І. М. Комунікативна діяльність у структурі свідомості й самосвідомості: феноменологія і ноуменологія. *Психологія і особистість*. 2018. №1. С.20–35.
9. Татенко В. О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми : навч. посіб. К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. 288 с.
10. Omelchenko I., Kobylchenko V. Typology of Communicative Activities as the Basis of the Technology of their Forming in Preschoolers with Developmental Delay. *Psychiatry psychotherapy and clinical psychology*. 2022. Vol. 13(1), P. 80-89. DOI: <https://10.34883/PI.2022.13.1.009>
11. Smedslund J. Piagetian Psychology in practice. *British Journal of Educational Psychology*. 1978. Vol. 47. Part.1. P. 3–9.

Олена Отлич
доктор педагогічних наук, професор
Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)

ПРОФЕСІЙНА ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ ЯК ЧИННИК ЙОГО КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ НА РИНКУ ПРАЦІ

Перехід України до ринкової економіки зумовив формування в нашій державі ринку товарів і послуг, а також ринку праці, що регулює соціальний запит на фахівців у різних галузях та урівноважує попит на спеціалістів певних професій із наявною пропозицією претендентів на посади.

Сучасний ринок праці є дуже конкурентним, висуває досить жорсткі вимоги до претендентів на посади та має високі критерії відбору.

Особливо це стосується професії викладача вищої школи, яка належить до елітарних в українському суспільстві, оскільки згідно з Національною рамкою кваліфікацій вимагає від претендента найвищого – 8 рівня – кваліфікації [2]. Цей рівень характеризується концептуальними та методологічними знаннями в галузі чи на межі галузей знань або професійної діяльності; спеціалізованими уміннями і володінням методами розв’язання значущих проблем у сфері професійної діяльності, науки та/або інновацій, розширення та переоцінки існуючих знань і професійної практики, володінням академічною українською мовою та використанням іноземної мови у професійній діяльності і дослідженнях [2].

Серед особистісних і професійних якостей викладача вищої школи найважливішими визначено: авторитетність, інноваційність, самостійність, академічну і професійну доброчесність, відданість розвитку нових ідей або процесів у передових контекстах професійної та наукової діяльності, здатність до безперервного саморозвитку і самовдосконалення [2].

У професійному стандарті на групу професій «Викладачі закладів вищої освіти», затвердженому Наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України 23.03. 2021 р. № 610, визначено трудові функції представників цієї

професії, а також компетентності, необхідні для їх здійснення:

- *загальні компетентності* – володіння навичками критичного мислення, комунікативними навичками, емпатією, креативністю; здатність до роботи з інформацією з різних джерел, застосування кращих практик у професійній діяльності, мотивування людей та просування до спільної мети, соціально відповідальної та свідомої дії тощо;

- *професійні компетентності* – здатності до розроблення й оновлення програм, проведення навчальних занять та забезпечення досягнення запланованих результатів навчання з урахуванням індивідуальних особливостей і потреб студентів, здійснення індивідуального супроводу студента під час навчання тощо [3].

Не заперечуючи проти важливості якостей, зазначених у проаналізованих вище документах, зауважимо, що усі вони стосуються усередненого викладача й не відображають його психологічних характеристик як педагога-майстра, який назавжди залишається у пам'яті своїх студентів і стає для них не просто референтною особою, а Вчителем з великої літери. Кожен з таких педагогів має свою власну індивідуальність, що проявляється на особистісному рівні й у професійній сфері.

І в цьому контексті слід звернути увагу на дихотомію між універсальним, закріпленим у стандартах, і унікальним, притаманним лише певному викладачеві, між ідентифікацією його з професійною спільнотою науково-педагогічних працівників та індивідуалізацією, що проявляється в індивідуальному стилі діяльності, манері взаємодії зі студентами і тих рисах характеру, які й впливають на формування індивідуального образу конкретного викладача вищої школи у свідомості його студентів, аспірантів, колег по роботі, керівників університету тощо, адже, як зазначав К. Платонов, лише деякі (найбільш яскраві) з притаманних людині індивідуальних особливостей визначають її індивідуальність.

Такими проявами індивідуальності В. Рибалка вважає здібності, тип темпераменту, характеристики емоційної та вольової сфер, домінуючі потреби, інтереси, схильності, риси характеру, почуття власної гідності, світобачення, систему знань, умінь і навичок особистості, рівень розвитку її інтелектуальних та творчих процесів, індивідуальний стиль діяльності та поведінки тощо [4, с. 100-102]. Усі ці характеристики об'єднуються, за А.

Петровським, навколо стрижневих рис (факторів), що мають бінарно-опозиційну природу (емоційність-врівноваженість, інтроверсія-екстраверсія і т. ін.).

Професійну індивідуальність можна розглядати як критерій педагогічної майстерності викладача, причому чим більше вона проявляється, тим більш унікальною і впливовою стає його особистість для оточуючих. Не даремно ж в педагогіці закріпилась думка, що усі погані педагоги погані однаково, а всі гарні – гарний кожен по-своєму.

Головними засобами формування професійної індивідуальності викладача вищої школи є його життєвий шлях і професійна біографія. Велике значення для нього має також його приналежність до певної освітньої та наукової школи. Тому цілком закономірним є те, що випускники провідних університетів світу (Стенфордського, Йельського, Кембриджського, Оксфордського та ін.) цінуються на ринку праці значною мірою тому, що закінчили саме ці заклади вищої освіти.

Приналежність до певної наукової школи зумовлює сприйняття викладача університету як прибічника певної наукової теорії та її «удосконалювача», який робить свій індивідуальний внесок у її розвиток. Якщо цей внесок виявляється суттєвим і науково цінним, якщо ці ідеї захоплять студентів та аспірантів університету, де викладач здійснює свою науково-педагогічну діяльність, тоді виникають підстави говорити про появу нової наукової школи у річці базової наукової школи. Таким чином, увесь шлях розвитку професійної індивідуальності викладача вищої школи можна вважати відстоюванням ним свого права на індивідуальність, що пролягає між уніфікованістю і унікальністю й реалізується як індивідуальний випадок існування професійного стандарту.

У сучасній психології склалося кілька підходів до дослідження професійної індивідуальності:

- *ідіоматичний*, в якому вона вивчається упродовж тривалого часу як опис усієї багатоманітності її проявів;
- *нотетичний*, який вивчає індивідуальність у межах певної типології.

У контексті останнього підходу заслуговує на увагу типологія викладачів, запропонована різними психологами.

Так, М. Талон розробив 7 моделей викладача вищої школи:

- *Сократ* – любитель дискусій і суперечок, що провокує студентів активно відстоювати свої позиції;
- *Керівник групової дискусії* – посередник у дискусії, який сприяє тому, щоб її учасники дійшли згоди;
- *Майстер* - викладач, який є зразком для наслідування;
- *Генерал* – командир на занятті й тому вважає студентів новобранцями, які мають беззаперечно його слухатись;
- *Менеджер* – організатор самостійної діяльності кожного студента, в якій допомагає йому самому досягти результату;
- *Тренер* – викладач-натхненник групових зусиль, спрямованих на досягнення кінцевого результату усією групою;
- *Гід* – «ходяча енциклопедія», яка має відповіді на всі запитання, але не надихає, тому з ним нудно [1].

Американські психологи виокремлюють 3 типи педагогів:

- *проактивний* – ініціативний у спілкуванні, застосовує індивідуальний підхід, знає, чого хоче і що у його досвіді чи поведінці студентів сприяє досягненню цієї мети;
- *реактивний* – гнучкий у своїх установках, але не володіє комунікативним лідерством, тому підлаштовується під студентів;
- *надреактивний* – який, помічаючи індивідуальні відмінності між студентами, перетворює їх на комунікативні бар'єри між ним і студентами, де вони – вороги, а його поведінка – психологічний захист.

У порівнянні з фаховими психологічними типологіями викликає інтерес типологія, запропонована самими студентами – «Викладач очима студентів». У цій типології також 3 типи:

- *вічні студенти* – завжди в пошуках нового, легкі у спілкуванні, мають високий рівень професіоналізму;
- *військові* – авторитарні, контролюючі, нав'язують свою точку зору, запроваджують систему покарань;
- *байдужі* – які лише відбубнують заняття, формально ставляться до студентів, сприймають їх як таких, що лише заважають [1].

Зрозуміло, що на сучасному ринку праці, на який все більше впливає університетська автономія та запит здобувачів вищої освіти, більш конкурентоздатним буде той викладач вищої школи, який належатиме до більш затребуваного споживачами освітніх послуг типу і професійна індивідуальність якого буде, з одного боку, вписуватися у професійний стандарт, а з іншого –

приваблювати усіх суб'єктів освітньо-наукової діяльності своєю яскравістю та неповторністю.

Література

1. Дмитренко А. О. (2023) Типологія викладача. На урок. URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-tipologiya-vikladacha-295633.html>
2. Національна рамка кваліфікацій (2011). Постанова КМУ від 23.11. 2011 № 1341. (у ред. Постанови КМУ від 25.06. 2020 № 519). К. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF#Text>
3. Професійний стандарт на групу професій «Викладачі закладів вищої освіти» (2021). Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 23.03. 2021 № 610. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/pto/standarty/2021/03/25/Standard%20na%20hrupu%20profesiy_Vykladachi%20zakladiv%20vyshchoyi%20osvity_25.03.pdf
4. Трофімов Ю. Л. (ред.). Психологія: підручник. К.: Либідь. 2000.

Дарія Отлич

*кандидат психологічних наук, доцент
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова
м. Київ (Україна)*

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ

Людина – унікальна й неповторна за своєю природою, якостями особистості й набутим соціально-культурним досвідом. Саме ці чинники зумовлюють її індивідуальність, яка стала предметом вивчення різних наук.

Психологія розглядає людську індивідуальність як:

- своєрідність психіки та особистості індивіда, їх неповторність (І. Кон);
- індивідуальні відмінності особистості, пов'язані з її генетичними особливостями (Ф. Гальтон);

- співвідношення індивідуального і соціального в особистості (В. Дільтей, Е. Дюркгейм, Г. Спенсер);

- вікові особливості й психологічні відмінності осіб певного віку (Л. Божович, Л. Виготський, В. Давидов, Д. Ельконін, Р. Немов, А. Петровський) та ін.

Згідно з дослідженнями психологів, індивідуальність характеризує не стільки залученість індивіда до системи суспільних стосунків, скільки виокремленість його з них, вибірним з багатоманітності соціальних ролей і функцій своєї власної, яка й утворює зміст його істинного «Я».

Традиційно індивідуальність розглядається вченими-психологами як особливе в індивіді, сукупність притаманних йому особливостей, яка робить людину та її особистість одиничним втіленням типового й всезагального. Причому, як зазначає К. Платонов, лише ряд індивідуальних особливостей, зокрема властивостей особистості, роблять людину та її особистість одиничним. У той же час, на думку психологів-науковців, індивідуальність не можна ані ототожнювати з особистістю ані відривати від неї. Остання завжди є неповторною, а отже, індивідуальною. Водночас, індивідуальність людини виявляється, на думку К. Платонова, не лише в її особистості, а й в її організмі.

Найвизначніші дослідники, починаючи від Я. Пуркінє до американського психолога Г. Олпорта вважали індивідуальність загадковою, але разом з тим, видатною властивістю людини.

У психології існує велика кількість визначень індивідуальності як самостійно існуючої емпіричної реальності:

- цілісної індивідуальності (Т. Базилович С. Рубінштейн, В. Русалов; В. Штерн);

- комплексної індивідуальності (Б. Ананьєв);

- інтегральної індивідуальності (В. Мерлін);

- суб'єктно-діяльній індивідуальності (А. Брушлінський);

- структурно-функціональної індивідуальності (Е. Голубева);

- поліморфної та всезагальної індивідуальності (В. Білоус).

У зв'язку із множинністю трактувань індивідуальності закономірними видаються питання Є. Ільїна: «Що ж насправді являє собою індивідуальність? Чи кожна людина (особистість) дійсно виявляється індивідуальністю? Й чого більше в індивідуальності – індивідного чи особистісного?».

У розв'язанні означених питань серед вчених-психологів

існує чимало суперечностей, основою яких є визначення:

- співвідношення особистості та індивідуальності;
- сутності індивідуальності як індивідуальної особливості психічних процесів, рис та станів чи як нової, цілісної характеристики, що описує інтегральні способи реалізації людини упродовж життя.

Відповідаючи на ці питання, одні вчені вважають індивідуальність ознакою особистості (Л. Собчик, В. Тугаринов), інші – психофізіологічним новоутворенням, ознакою цілісної людини в якості індивіда-особистості-індивідуальності, розвиток якої відбувається за відповідним вектором («індивід-особистість-індивідуальність») (Б. Ананьєв), треті – індивідуальною своєрідністю характеру зв'язків між усіма властивостями людини (В. Мерлін).

У вітчизняній психології індивідуальність розглядається вченими як поєднання психологічних особливостей людини, що утворюють її своєрідність та зумовлюють відмінність від інших людей (С. Максименко, В. Рибалка, В. Соловієнко) [1, с. 45; 4, 100-102]; втілення загальнолюдського у неповторній індивідуалізованій суб'єктності; інструмент проникнення людства у природу речей (В. Роменець) [2, с. 127]; особистість, здатна бути суб'єктом власної долі, процес становлення якої є відстоюванням людиною свого права на суб'єктивність (О. Сергєєнкова) [3, с. 72, 200].

В. Рибалка вважає, що індивідуальність не просто виокремлює людину з множини подібних до неї, а визначає її самотність як творчої особистості й формує таку важливу її характеристику, як власний стиль її творчої діяльності та взаємозв'язків з оточуючою дійсністю [4, с. 100-102]. На думку вченого-психолога, проявами індивідуальності є здібності, домінуючі потреби, інтереси, схильності, риси характеру, почуття власної гідності, світобачення, система знань, умінь і навичок особистості, рівень розвитку її інтелектуальних та творчих процесів, індивідуальний стиль діяльності й поведінки, тип темпераменту, характеристики емоційної та вольової сфер тощо [4, с. 100].

В. Роменець вбачає найважливіші прояви неповторної індивідуальності людини в її коханні, світогляді й творчості, які відкривають притаманну їй індивідуальну красу [2, с. 124].

Утворюється індивідуальність, на думку С. Максименка, В. Соловієнко та Т. Василюшиної, на основі успадкованих індивідуальних задатків людини внаслідок своєрідного і неповторного поєднання таких її психологічних особливостей як характер, темперамент, спрямованість, здібності, особливості перебігу психічних процесів тощо [1].

Як складне біопсихосоціальне утворення індивідуальність поєднує в собі різні рівні: біологічний, психологічний, соціальний (за Е. Голубевою та В. Ганzenом, – генетичний, морфологічний, фізіологічний, психофізіологічний, психологічний, соціально-психологічний, соціальний) та різноманітні властивості людини, зокрема, властивості інваріантності та варіативності. При цьому О. Лібін наполягає на незвідності одне до одного різних рівнів організації індивідуальності та її властивостей. Крім того, як наголошував С. Рубінштейн, самі ці властивості можуть бути різними, що вимагає розрізнення понять «індивідуальні властивості особистості» та «особистісні властивості індивіда». Перше з них характеризує індивідуально-психологічні якості особистості, які відрізняють її від інших особистостей і залежать від властивостей нервової системи людини, її типологічних особливостей, а інше описує базисні, константні властивості індивіда, що характеризують його як особистість.

Розробка проблеми індивідуальності в сучасній психології відбувається за самостійними напрямами, визначеними науковими психологічними теоріями, серед яких провідними, на нашу думку, є:

- теорія рис А. Петровського;
- теорія системного аналізу індивідуальності Б. Ананьєва;
- теорія «інтегральної індивідуальності» В. Мерліна;
- теорія диференційно-психологічного аналізу індивідуальності О. Лібіна.

Згідно із першою теорією, індивідуальність сприймається як окрема властивість, аспект біологічного, психологічного чи соціального модусу людини і слугує для вираження не її цілісності чи всебічної повноти, а своєрідності, неповторності, несхожості на інших..

У контексті другої теорії індивідуальність є інтеграцією усіх властивостей людини як індивіда (сукупності природних властивостей), особистості (сукупності суспільних та інших

відносин) й суб'єкта діяльності (сукупності видів діяльності й міри їх продуктивності). Одиначна людина як індивідуальність може бути зрозумілою лише як єдність та взаємозв'язок її властивостей як особистості й суб'єкта діяльності, в структурі яких функціонують природні властивості людини як індивіда. Інакше кажучи, індивідуальність людини можливо зрозуміти лише за умови повного набору її характеристик.

У теорії інтегральної індивідуальності В. Мерліна остання розглядається не як сукупність особливих властивостей людини, що характеризує її типовість, а як особливе, що виражає індивідуальну своєрідність характеру зв'язків між усіма цими властивостями.

У контексті теорії інтегральної індивідуальності В. Мерліна остання зазнає дихотомії, в якій вирізняються індивідуальність особистості як індивідуальність її соціальних характеристик (соціотипів) та інтегральна індивідуальність як характеристика людини у біологічному та соціальному аспектах (форма існування соціотипів).

З позицій теорії О. Лібіна, індивідуальність є інтегральною біопсихосоціальною характеристикою людини, унікальним цілісним феноменом, що виступає інтегралом усіх рівнів внутрішньої та зовнішньої взаємодії, вміщує в собі процеси диференціації й координації і функціонує завдяки дії механізмів адаптивності, компенсаторності, оптимальності, співзалежності, результативності тощо. Індивідуальність, у розумінні О. Лібіна, є носієм інтегральних функцій людини як системи, що саморозвивається й самоєволюціонує.

Узагальнивши психологічні теорії індивідуальності, можна дійти висновку, що у психології індивідуальність розглядається як визначальна ознака особистості, що відрізняє її від інших; цілісна людина як унікальна психофізіологічна й психосоціальна неповторність, а також як інтегральна біопсихосоціальна характеристика особистості.

Така багатоаспектність розгляду феномену індивідуальності дозволяє досліднику обрати психологічний підхід, найбільш відповідний його науковому баченню і розвивати психологічну теорію індивідуальності у цьому напрямі.

Література

1. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія. К.: МАУП, 2000.
2. Роменець В. А. Творчість, індивідуальність, комунікація. Психологія творчості. К.: Либідь, 2004.
3. Сергєєнкова О. П. Професійна індивідуальність майбутніх учителів: теоретико-методологічні аспекти. К.: Наук. світ, 2004.
4. Трофімов Ю. Л. (ред.) Психологія: підручник. К.: Либідь, 2000.

Людмила П'янківська

кандидат психологічних наук,

Національний авіаційний університет

Київ (Україна)

МОТИВАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ У НЕЙРОБІОЛОГІЧНОМУ СПЕКТРІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Інтенсивність сучасного розвитку наукових та інформаційно-комунікаційних технологій, життя громадян в умовах війни, постійний вплив стресових чинників слугують випробовуванням для кожної людини та впливають на її мотивацію. Безпосередньо мотивація виступає складним та важливим чинником життя особистості та рушійною силою її розвитку. Тому, ця обставина становить актуальність наукового дослідження мотивації з позиції психології та нейробіології.

Безсумнівний інтерес у теоретичному плані представляє мотивація як складний психофізіологічний процес, що під дією низки внутрішніх і зовнішніх чинників, спонукає людину задовольняти свої потреби, займатися певною діяльністю, саморозвитком. Вона слугує певним механізмом, що визначає її активність та психічне функціонування. Мотивація допомагає особистості усвідомлювати власні потреби, долати перешкоди у вирішенні поставлених задач, досягати поставлених цілей. Саме неоднозначність трактування і різноманітність поглядів на мотивацію особистості потребує подальшого її дослідження для

глибшого розуміння її біологічних закономірностей та розширення суджень про неї.

У 1908 році перші експериментальні дослідження мотивації здійснені вченими Р. Йорксом та Дж. Додсоном на тваринах та за аналогією відтворені на людині. Вони установили, що найбільш сприятливою є середня інтенсивність мотивації або оптимум мотивації. Цей закон назвали законом Йоркса-Додсона, який демонструє залежність найкращих результатів від інтенсивності впливу мотивації.

У сучасній науці мотивація особистості є предметом вивчення психологів, біологів, психофізіологів, нейробіологів, психіатрів, соціологів, педагогів та інших фахівців. Значний внесок у дослідження мотивації внесли зарубіжні та вітчизняні вчені П. Глімчер, Ф. Гілбрет, Ж. Вірна, Г. Емерсон, Н. Іванова, Дж. Кабл, О. Кальчук, А. Колот, Й. Кондо, В. Сич, Ф. Тейлор, І. Тимошенко, Х. Хекхаузен та ін. У психологічних працях мотивація (з нім. *motive*, лат. *movere* – спонукати, приводити в рух) визначається: як певна сукупність мотивів, доказів для обґрунтування чогось, спонука до діяльності [4]; як процес стимулювання фахівців до ефективної діяльності в організації [2].

Науковець В. Шапар трактуючи поняття «мотивація» констатує, що її компонентами виступають спонукання особистості, які викликають активність організму та визначають її спрямованість. Він також вказує, що усвідомлювані або неусвідомлювані психічні чинники, які є спонуками індивіда, визначають його спрямованість та цілі [7]. О. Сергєєнкова розуміє під мотивацією низку стійких мотивів, спонукань, що визначають зміст, спрямованість і характер діяльності особистості та її поведінку [3]. Т. Дуткевич її тлумачить як систему усіх існуючих видів спонукань особистості (потреби, мотиви, інтереси, цілі, установки, ідеали), що здійснюють регуляцію поведінки та діяльності людини [1].

Ми погоджуємося з думкою О. Хміляра, який акцентує увагу на тому, що мотивація є досить багатогранним явищем, яке обумовлене не тільки неповторністю самої людини, але й безпосередньою складністю її життєвого простору [6].

Отже, як бачимо, мотивація є складним, багатоплановим і динамічним явищем, що розглядається науковцями як спонукання чи низка спонукань, процес стимулювання особистості, що

залежать від внутрішніх та зовнішніх чинників.

Спробуємо детальніше окреслити бачення науковців щодо нейробіологічної складової мотивації. У нейробіології мотивація розглядається як активність певних зон головного мозку. Загалом тільки 0,5% нейронів залучені до процесу мотивації людини.

Великим проривом у науці було відкриття у 2017 році нейрофізіологами П. Даяном, Р. Доланом та В. Шульцом механізмів роботи системи винагород мозку, що допомогло пояснити особливості системи мотивації людини [5]. Саме щоб вижити людині в складних і мінливих умовах світу еволюційно сформувалася певна складна система роботи мозку. З раннього дитинства, в результаті взаємодії між отриманим досвідом та генами, починають формуватися у неї складні нейронні ланцюги та структури мозку, що управляють мотивацією. Досвід людини запускає нейрони у певних його областях, включаючи гіпокамп, префронтальну і передню поясну кору для відправлення дофаміну та серотоніну до інших нейронів. Її повторювальні переживання, створюють у мозку різні зв'язки, що сполучають їх з певними думками, спогадами (у гіпокампі) і поведінкою. Ці взаємозв'язки формують потужні асоціації між тим, що робить індивід та його спогадами про фізичні та емоційні відчуття (мигдалеподібне тіло) і це загалом управляє поведінкою (префронтальна кора та передня поясна кора) особистості.

Дослідження науковців також продемонстрували, що кількість дофаміну в організмі, що виділяють гормони залежить від рівня заохочення винагородою. Саме тому, рівень мотивації напряду залежить від співвідношення «очікування-результат-кількість синтезованого дофаміну». Тобто, коли в гіпокамп, префронтальну і передню поясну кору мозку людини надходить більше дофаміну, вона відчуває бажання розпочати щось або завершити певну дію. Також особистість здатна уникати ті події, які спричиняли у неї неприємні почуття та повторювати ті, які викликали гарні. Саме тому нейромедіатор дофамін називають ще одиницею енергії і насолоди.

Окремо опишемо особливості внутрішньої і зовнішньої мотивації людини, що тісно взаємопов'язані між собою. Внутрішня мотивація ґрунтується на глибинних цінностях, мріях особистості та її прагненнями до саморозвитку і самореалізації. Вона пов'язана зі змістом діяльності людини, що її цікавить та слугує

«винагородою». Зовнішня мотивація залежить від будь-яких навколишніх чинників чи обставин, що змушують особистість щось робити або впливають через винагороду або покарання.

Отже, можна уважати, що для того щоб вчиняти ті чи інші дії, людина повинна мати певний рівень задоволення. Дофамін, як нейротрансмітер, переносить сигнали від одного нейрона до іншого за певним маршрутом для активації думок. Дофамінові нейрони є складовою системи винагород, функція якої полягає у закріпленні дії та поведінки, що корисні для виживання людини та просуванню її у соціальній ієрархії. Також важливо вказати на те, що внутрішня мотивація є більш значимою для людини, ніж зовнішня.

Становлять інтерес дослідження оксфордських дослідників в галузях експериментальної психології та нейробіології Т. Мюллер, М. Кляйн-Флюгге, С. Манохар. За результатами власних радіологічних досліджень, ученими встановлено, що від діяльності середньої лобної долі мозку, що аналізує рівень втоми та нейронів ростральної поясної зони, які визначають тип втоми і рівень зусиль необхідних для виконання завдання, залежить коливання мотивації людини. Вони цей рівень втоми розподілили на зворотну, тобто невелику втому, при якій енергоресурс особистості відновлюється за допомогою короткого відпочинку та незворотну, коли виражена сильна втома, що формується протягом тривалого часу і її не неможливо нівелювати короткими паузами та відпочинком [8]. При зростанні втоми, людський мозок оцінює одне й те саме завдання як більш складніше та таке, що потребує більших ресурсів та зусиль [8]. Можна стверджувати, що діяльність середньої лобної долі та ростральної поясної зони відіграють значиму роль у збереженні та підтриманні мотивації особистості.

В даному контексті привертає увагу дослідження зарубіжних учених під керівництвом К. Санді та Г. Луксіса, які вивчали нейробіологічний взаємозв'язок з мотивацією. Ними встановлено, що специфічні співвідношення нейромедіаторів у прилеглому ядрі (глутамін та глутамат) впливають на певні мотиваційні функції людини. Зокрема, це співвідношення взаємопов'язане зі здатністю особистості підтримувати працездатність протягом тривалого часу, що науковці назвали витривалістю [9].

Їх дослідження також продемонструвало, що конкуренція підвищує продуктивність мотивації від самого початку виконання

завдання, особливо у людей з низьким рівнем глутаміну та глутамату у прилеглому ядрі [9].

Отже, можна стверджувати, що мотивація особистості є досить складним, динамічним і недостатньо вивченим явищем. Проведений теоретичний аналіз нейробіологічних досліджень мотивації дає змогу ґрунтовніше зрозуміти і пізнати взаємозв'язок між особливостями роботи мозку, нейромедіаторами та мотивацією. Це дозволяє доповнити наявні напрацювання в області психології й сприяє розробленню нових дієвих психотерапевтичних та психокорекційних заходів для усунення дефіциту мотивації.

Література

1. Дуткевич Т. В. Загальна психологія. Теоретичний курс : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 388 с.
2. Мотивація. Фармацевтична енциклопедія. URL: <https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/1514/motivaciya> (дата звернення: 19.03.2023).
3. Психологічний словник / авт.-уклад. В. В. Синявський, О.П. Сергеєнкова; за ред. Н. А. Побірченко. 2007. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5980/3/O_Serhieienkova_IL.pdf (дата звернення: 19.03.2023)
4. Словник психологічних термінів. URL: <https://nuph.edu.ua/slovnik-psiologichnih-terminiv> (дата звернення: 19.03.2023).
5. Скороход О. Загадка мозку на мільйон. Мотивація до навчання, схуднення, успіху: куди вона зникає? LIGA.Life. 24.02.2021. URL: <https://life.liga.net/porady/article/zagadka-mozga-na-million-motivatsiya-k-obucheniyu-pohudneniyu-uspehu-kuda-ona-ischezaet>
6. Хміляр О. Ф. Психологія бойової мотивації війна. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. №2(66). С.121–131. DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–121-131.
7. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
8. Müller T., Klein-Flügge M.C., Manohar S.G. et al. Neural and computational mechanisms of momentary fatigue and persistence in effort-based choice. *Nat Commun*. 2021. 12, 4593.

<https://doi.org/10.1038/s41467-021-24927-7>

9. Strasser A., Luksys G., Xin L. et al. Glutamine-to-glutamate ratio in the nucleus accumbens predicts effort-based motivated performance in humans. *Neuropsychopharmacol.* 2020. 45. P. 2048–2057. <https://doi.org/10.1038/s41386-020-0760-6>

Віталій Розов

кандидат психологічних наук, доцент

Національна академія СБУ

м. Київ, (Україна)

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ І ПРОБЛЕМА ОСОБИСТІСНОЇ ТА КОМУНІКАТИВНОЇ БЕЗПЕКИ СПІВРОБІТНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

В правоохоронній діяльності існує безліч небезпечних ситуацій, які характеризуються інтенсивними стресовими станами і є загрозливими для життя здоров'я, індивідуальної цільності, стабільності та психологічної інтегрованості співробітників.

В екстремальних умовах правоохоронної діяльності, поряд з високою результативністю діяльності, є необхідність забезпечення особистісної безпеки співробітників, які можуть піддаватися деструктивним інформаційно-психологічним, емоційним, комунікативним та іншим впливам.

Слід зазначити, що основні функції правоохоронної діяльності здійснюються в системі «людина-людина», тому вкрай актуальним є питання щодо комунікативної безпеки, яка обумовлює збереження службової таємниці, конструктивний захист від маніпуляцій та прихованих деструктивних впливів, захист в ситуаціях відкритого та прихованого конфлікту тощо.

Професійне спілкування правоохоронця є одним із найважливіших засобів вирішення низки професійних завдань. Задля виконання діяльності співробітник підтримує контакти з певними посадовими особами, керівниками органів влади, представниками підприємств, громадянами, представниками злочинного світу тощо.

Вищезазначене актуалізує необхідність вивчення проблеми комунікативної безпеки під час виконання службових повноважень та в час проведення дозвілля. Це дозволить визначити практичні

шляхи забезпечення і збереження комунікативної безпеки правоохоронця.

Ми виходимо з того, що теоретичний та прикладний психологічний аналіз комунікативної безпеки співробітників є, на нашу думку, однією з найважливіших задач сучасної психології правоохоронної діяльності.

Погляди автора ґрунтуються на авторських розробках проблем комунікативної підготовки та особистісної безпеки правоохоронців [1; 2].

Поняття «особистісна безпека» вперше було нами експліковано в навчальному посібнику [1] і розглядається як стан повного фізичного, соціального й психічного благополуччя, що обумовлений внутрішніми (психологічними) і зовнішніми (соціальними) чинниками. Критеріями особистісної безпеки закономірно розглядати відсутність небезпек і потенційну можливість уникання небезпек.

Отже, особистісна безпека – це структурно-системне утворення індивідуальності, яке забезпечує захист від небезпечних впливів. Особистісна безпека проявляється на різних рівнях: біологічному, психодинамічному, характерологічному, комунікативному, емоційно-вольовому, підсвідомому, соціально-психологічному тощо.

Відповідно, нами виділяються види особистісної безпеки за «мішенню» впливу: когнітивна (інформаційно-психологічна) безпека, комунікативна безпека, емоційно-вольова безпека, соціально-психологічна безпека, психофізіологічна безпека, особиста безпека. Акцентуємо увагу на суто психологічних аспектах, хоча слід сказати, що окремі складові є міждисциплінарними.

Комунікативну безпечну поведінку будемо розглядати, як таку, що сприяє виявленню, вивченню, попередженню, ослабленню, усуненню, ліквідації, відбиттю комунікативних та інформаційно-психологічних небезпек і загроз, які потенційно можуть завдати серйозної шкоди психологічній цілісності, психофізіологічному стану, здоров'ю, життю, майну, поведінці правоохоронця.

Комунікативна безпека особистості вкрай важлива для співробітників правоохоронних органів України, оскільки вони здійснюють професійну діяльність під час контактів з різними громадянами (в тому числі особами із злочинного середовища). Під

час професійної діяльності є важливим здобути інформацію, не потрапити під маніпулятивний вплив, не втратити службову інформацію, психологічно і професійно грамотно вийти із загрозової комунікативної ситуації, яка може бути пов'язана з проявами агресії тощо.

Джерела комунікативних ризиків в правоохоронній діяльності можуть бути явними (відкритий конфлікт, явний деструктивний вплив, загроза кримінальної агресії тощо) та неявними й прихованими (латентний конфлікт, прихований маніпулятивний вплив, прояви прихованої вербальної агресії тощо).

Таким чином, поняття «комунікативна безпека» описує відсутність деструктивних зовнішніх комунікативних впливів, небезпек, загроз, збитків і є характеристикою особистості, пов'язаною із захистом, саморегуляцією, готовністю до безпечної поведінки в загрозових і ризикованих комунікативних ситуаціях. Як характеристика особистості, вона відображує захист від поведінкових, майнових, фізичних і психологічних збитків, фізичних або психічних травм.

Заходи з забезпечення комунікативної безпеки співробітників правоохоронних органів містять комплекс правових, адміністративних, оперативно-розшукових, контррозвідувальних, розвідувальних, пошукових, технічних, профілактичних, психологічних, навчально-виховних заходів. Але, ці заходи можуть бути недостатньо ефективними без свідомої поведінки індивідуальності по забезпеченню власної комунікативної безпеки. Насамперед, це діяльність по підвищенню індивідуального професійного рівня, що включає здатність діяти професійно грамотно і адекватно в умовах різноманітних комунікативних ризиків правоохоронної діяльності. Співробітник, який не дотримується принципів особистісної та комунікативної безпеки, не зможе успішно вирішувати професійні завдання і розвиватися індивідуально.

Література

1. Розов В. І. Комунікативна підготовка співробітників правоохоронних органів: навчальний посібник. Київ: ЦУЛ, 2015. 160 с.

2. Розов В. І. Психологія особистісної безпеки правоохоронців. Навчальний посібник. Київ.: КНТ, 2020. 130 с.

Ірина Савельчук
доктор педагогічних наук, професор
Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗРОСТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ФАХІВЦІВ АВІАЦІЙНОЇ ГАЛУЗІ

У сучасних умовах, особливо гостро постає питання щодо сумісності та взаємозв'язку між двома галузями: авіаційною та соціальною роботою. Саме посилення соціальної складової авіаційної безпеки резонує з деякими аспектами еко-соціального підходу до вирішення соціальних проблем, оскільки соціальна робота може забезпечити пошук нових рішень та розширити охоплення з надання соціальних послуг.

Зрозуміло, що розвиток соціальної роботи зумовлено зростаючою потребою у критичному осмисленні кризового стану сучасного суспільства та перегляді відносин із державою, ринком, користувачами послуг та суспільством, що характеризується продукуванням культу індивідуальної незалежності [3, с.144]. Соціальна робота у сучасних умовах супроводжується низкою соціальних викликів, серед яких визначено психологічний дистрес громадян, культурна компетентність і віртуалізація особистості [3, с.144].

Незважаючи на те, що місія соціальних стратегій підприємств різних галузей економіки та соціальної роботи у вирішенні соціальних проблем збігається, проте галузь соціальної роботи в цілому не бере безпосередньої участі у зростаючому дискурсі щодо забезпечення сталого розвитку авіаційної галузі. Слід зазначити, що трансформація теорії (екосоціальної соціальної роботи, зеленої соціальної роботи, психосоціальної роботи), призводить до застосування сучасних методів й технологій соціальної роботи за певними змістовними напрямками (соціальне партнерство, соціальне лідерство, соціальна відповідальність). Це виступає вирішальним чинником для зростання соціального

потенціалу фахівців авіаційних підприємств та соціального розвитку авіаційної галузі (Рис.1).

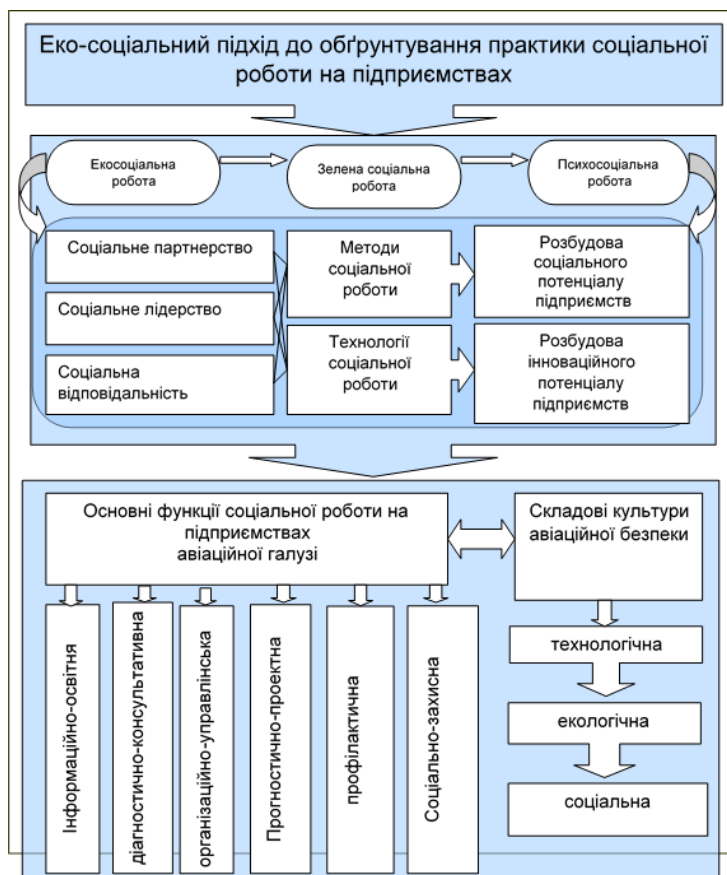

Рис.1. Трансформуюча модель соціальної роботи на підприємствах авіаційної галузі

Зрозумілим стає об'єктивна потреба в організації й функціонуванні на підприємствах авіаційної галузі певних структурних осередків, які сприятимуть соціального розвитку та підвищенню соціального потенціалу колективу, здійсненню соціально-психологічної експертизи управлінських рішень та інформаційно-консультативної й методичної роботи. Це має призвести не тільки до підвищення ефективності соціального

управління та соціальної та психологічної компетентності керівників усіх рівнів, створення умов для розвитку їх соціальної активності, професійних якостей та прояву ініціативи, але й сприяти удосконаленню загальної системи стратегічного управління безпекою на підприємствах й організаціях авіаційної галузі.

Особливе значення для забезпечення безпеки авіації стає посилення саме соціальної складової культури безпеки, оскільки встановлюється ціннісна основа поведінки для прийняття управлінських рішень керівним персоналом та співробітниками підприємств. Саме тому для зростання соціального потенціалу фахівців авіаційної галузі має бути створено умови для формування системи цінностей, що стосуються питань безпеки та приймаються усіма співробітниками на усіх рівнях організації» [1, с. 170]. Просування ініціатив з формування культури безпеки в авіації потребує позитивного й перспективного способу поширення механізмів щодо створення певної спільної інфраструктури на засадах безпечної партнерської взаємодії закладів освітньої та соціальної сфери, державних установ й органів самоврядування, бізнес-структур, недержавних громадських й благодійних організацій.

Поширення досвіду діяльності соціальних служб, відділів або лабораторій соціальної роботи в структурі соціального управління підприємств авіаційної галузі може надати розуміння та принципи, якими можна буде керуватися задля мобілізації партнерства на місцевих, регіональних і міжнародних рівнях.

Соціальна робота як складова стратегічного менеджменту сучасних українських підприємств повинна бути виокремлена у окремий стратегічний чи аналітичний напрям діяльності, а значить забезпечувати розробку та реалізацію стратегічного управління соціальним колективом підприємства [2, с. 52].

У такому аспекті основними завданнями соціальної роботи на підприємствах авіаційної галузі можуть бути визначені наступні: підвищення ефективності соціального управління; розвиток соціальної активності та компетентності керівників усіх рівнів; створення умов для розвитку лідерських та професійних якостей, прояву соціального потенціалу фахівців; удосконалення загальної системи стратегічного управління безпекою на підприємствах й організаціях авіаційної галузі.

Отже, внесення позитивних змін у формування культури безпеки авіації актуалізує заклади вищої освіти, що здійснюють підготовку фахівців соціальної сфери до наповнення навчальних дисциплін новим змістом щодо зростання соціального потенціалу співробітників авіаційних підприємств.

Література

1. Бугайко Д. О., Харазішвілі Ю. М. Теоретичні основи стратегічного управління безпекою авіаційної галузі в контексті забезпечення сталого розвитку національної економіки. Вісник економічної науки України. 2020. 1 (38), С. 166–175. doi: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2020.1\(38\).166-175](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2020.1(38).166-175)
2. Приймак Н. С. Соціальна робота у контексті системи стратегічного менеджменту підприємства. Інвестиції: практика та досвід. 2015. № 12. С. 52-53.
3. Savelchuk, I., Bybyk, D., Zhytynska, M., Ivzhenko, I., Mikheiva, O., & Kunytsia, T. Trends in the Development of Social Work: Postmodern Ideas and Prospects. Postmodern Openings. 2021. 12 (3Sup1). P. 143-154. <https://doi.org/10.18662/po/12.3Sup1/356>.

Вікторія Синишина

*доктор педагогічних наук, доцент
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород (Україна)*

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Специфіка професійної діяльності майбутніх психологів дає змогу припустити, що для формування професійної компетентності майбутніх психологів у закладах вищої освіти особливе значення має особистісний розвиток. Основною дефініцією у реалізації особистісно-зорієнтованого підходу є «особистість», яка різноаспектно вивчається особливою наукою персонологією (лат. *persona* – особа) та багатьма іншими сьогочасними соціогуманітарними науками (психологією, педагогікою, соціологією, акмеологією та ін.). Нині особистість розглядається як

цілісно-динамічна, порівняно стабільна система інтелектуальних, соціально-культурних, толерантно-креативних, морально-вольових якостей людини. Діалектична єдність одиничного, загального та особливого виникає не із зовнішньої, а з внутрішньої потреби фахівця-психолога, шляхом освоєння національної культури й перетворення її в індивідуальну творчу-інтелектуальну діяльність. Ця особлива якість людини, що набувається в процесі освоєння освіти, налагодженні толерантних взаємин і паритетного спілкування сприяє віднаходженню людиною своєї громадянської сутності [3, с. 627–628]. Тому зріла особистість функціонує автономно, усвідомлено, мотиваційно та характеризується позитивно-сформованою Я-концепцією, завжди відчуває реальну дійсність і потребу в самовдосконаленні.

Сполучною ланкою між особистістю і діяльністю є професійна самосвідомість, що дає змогу в процесі формування досягати оптимального результату в особистісному зростанні та професійній діяльності. Професійна самосвідомість майбутніх психологів, як доцільно зазначає Н. Шевченко, є складним багаторівневим утворенням, що охоплює: професійний образ Я, знання про власну професію, професійну самооцінку, ставлення до себе як до особистості і як до практичного психолога, ставлення до своєї професії, прагнення до самоактуалізації, задоволеність професійною діяльністю [5, с. 108].

Розглядаючи своєрідність професійної самосвідомості майбутніх психологів необхідно відзначити наявність:

1) системи екзистенційно та гумагістично зорієнтованих внутрішніх нормативів, цінностей;

2) системи установок на сприйняття інших та самого себе, глибинної рефлексивності; системи безумовних установок самоприйняття, самоставлення, самоповаги, самопрезентації, які в симультанно-сукцесивних процесах можуть «розвертатися» на інших та «згортатися» в актах психологічної діяльності у взаємодії з іншими;

3) розвинутої психокомунікативної культури, яка передбачає особливий тип комунікації, особливу форму діалогу з клієнтом, яка сприяє саморозкриттю, самопрезентації, особистісному катарсису клієнта; швидко категоризувати та узагальнювати їх з позиції значущості для поточного моменту психологічного пізнання, розпізнавати та виокремлювати психологічні проблеми та

завдання, і, як наслідок, стимулювати особистісне зростання клієнтів, актуалізувати їхні внутрішні психологічні резерви.

У роботі психологів основу і мету діяльності становлять, передусім, інтереси людини (клієнта). У цьому контексті більшої актуальності набуває питання щодо професійно значущих якостей особистості (емпатія, рефлексія, конгруентність тощо). Як фахівець психолог повинен володіти здатністю відчувати внутрішній світ людини і його відносин з навколишнім середовищем, інтуїтивного пізнання будь-яких процесів на основі співпереживання. Значних успіхів у фаховій діяльності практичний психолог може досягти тоді, коли його технології опираються на емоційно зорієнтовані здатності клієнта, наприклад інтуїцію або фантазію.

Для успішного оволодіння та здійснення професійної діяльності особливе значення має не стільки якість вираженості окремих професійно важливих якостей особистості, скільки характер взаємозв'язку між ними. Існування тісних і позитивних взаємозв'язків особистісних властивостей сприяє появі процесу їхнього взаємного посилення, а у разі виникнення антагоністичних взаємозв'язків між цими властивостями особистості розвиток одних аспектів особистості спричинює деградацію інших, унеможлиблює досягнення високого рівня професійної компетентності.

Соціономічною специфікою особистості практикуючого психолога, особливо гуманістичної орієнтації психологічної професії, є орієнтація на людину, толерантно-діалогічна професійна позиція фахівця. Визначальним аспектом такої позиції є, передусім, відповідний емоційний настрій, тобто позитивне емоційне ставлення до людей, схильність до переживання, почуття симпатії до них. Значущим у цьому руслі є дослідження О. Міненко, яка, ведучи шляхи особистісного змінювання в процесі професійної підготовки студентів-психологів підкреслює, що для ефективної роботи психолога важливо сформувати не раз і назавжди фіксовану «Я-концепцію», а активізувати внутрішню роботу свідомості з метою виявлення протиріч, обмежень, можливостей, перспектив особистості для постановки і результативного вирішення особистісних і професійних завдань [4, с. 17].

Практичний психолог зі стійкою, індивідуальною

толерантно-діалогічною професійною позицією – це майбутній фахівець, який усвідомлює мету, життєві плани, пов'язані з самореалізацією в професійній сфері, професійні ідеали, власні особистісні та фізичні властивості, можливості, здібності, досягнення, власні вимоги і ті, що висувають професійні нормативи і професійна група, а також готовність функціонувати в обраній професії суспільного виробництва. Тобто толерантно-діалогічна професійна позиція передбачає напрацювання системи професійно-моральних оцінок, усвідомлення характерних рис практичного психолога, підпорядкування себе очікуванням соціуму згідно з вимогами соціально-функціональних ролей, що визначають суть психологічної діяльності [2, с. 215].

Таким чином, особистісний компонент професійної компетентності майбутніх практичних психологів відображає сукупність емоційних і соціальних здібностей, готовність до ефективної взаємодії з клієнтом на основі сформованих професійно значущих якостей, толерантно-діалогічної професійної позиції, професійної самосвідомості.

Важливо звернути увагу на особистісно-зорієнтований підхід, що передбачає спрямованість освітнього процесу на паритетну взаємодію і продуктивний розвиток особистості викладача та майбутніх фахівців на засадах рівності спілкування, партнерського навчання і професійного саморозвитку.

В ході такої діяльності значущі зовнішні фактори, в процесі особистісного внутрішньо-рефлексивного занурення проходять шлях від внутрішнього нормованого освоєння до привласнення, а відтак і до використання майбутнім фахівцем у практичній діяльності. Тому особистість слугує важливим суб'єктом пізнання й активним перетворювачем навколишнього світу.

Важливо у підготовці психологів зреалізовувати особистісно-зорієнтований підхід на засадах всебічного врахування особистісних потреб і потенційних можливостей студента, ставлення до майбутнього фахівця як до свідомого і відповідального суб'єкта освітньої взаємодії.

Саме тому унеобхіднюється проведення ділової гри, яка спричинює такі умови навчання, котрі сповна забезпечують у студентів активну внутрішню мотивацію та направлені на власну діяльнiсну самоактуалізацію та самореалізацію особистості.

У процесі ділової гри майбутні фахівці вчаться визначати

особистісні життєві цінності та з'ясовують сутність їхнього впливу на професійну діяльність. Проте важливо пам'ятати, що в даного методу є набагато більше переваг, ніж недоліків. До переваг належить: залучення всіх майбутніх практичних психологів до творчо-мисленнєвої діяльності, стимулювання їх до результативного комунікування, формування критичного обдумування, вміння слухати, висловлювати та аргументувати особисті думки. Завдяки суб'єктній активності розвиваються такі важливі компетентнісно-діяльнісні якості особистості як професійна індивідуальність, працездатність, людинолюбство, творчість, гуманність, ініціативність, конкурентоспроможність та ін. Набуття цих якостей безпосередньо залежать від результативно отриманих знань про поведінково-фахові особливості індивіда, професійні цінності та етику; здобутих навичок щодо аналізу конкретної ситуації та об'єктивної оцінки власної діяльності; особистісної підтримки загальнолюдських цінностей, які характерні для даної професії; усвідомленого прийняття відповідальності за власні професійні дії та вчинки; особистісного налаштування на складні професійні умови діяльності в процесі розв'язання важливих психологічних практично-спрямованих проблем та ін. [1, с. 142–144].

Отже, усі зазначені аспекти особистісно-зорієнтованого навчання спрямовані на набуття студентами індивідуальної самореалізації, фахового зростання і саморозвитку, а відтак на формування дієвого компетентісного професіоналізму в майбутньому.

У реалізації особистісно-зорієнтованого підходу в освітньому процесі студентів враховується той чинник, що особистість фахівця є відносно стійкою соціально-значущою системою, якій притаманні індивідуальні риси. Зазначені особистісні характеристики, що ціленаправлено формуються у процесі професіоналізації студентів є наслідком їхньої індивідуалізації, особистого досвіду соціальної взаємодії та практико-зорієнтованих вчинянь.

Література

1. Аветісян Т. В. Особливості професійного становлення фахівців із соціальної роботи. SOCIOПРОСТІР: міждисциплінар.

зб. наук. пр. з соціології та соціальної роботи. 2011. № 2. С. 142–147.

URL:
http://www.sociology.kharkov.ua/images/socioprostir/magazine/2_2011/4_3_2.pdf.

2. Бойченко І. С. Теоретико-методологічні основи професійної самоідентичності майбутніх психологів. Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер.: Психологічні науки. 2017. Вип. 6. С. 213–222.

3. Енциклопедія освіти / голов. ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

4. Міненко О. О. Особистісне змінювання в процесі професійної підготовки студентів-психологів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-тет ім. М. П. Драгоманова. К., 2004. 20 с.

5. Шевченко Н. Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: монографія. К.: Міленіум, 2005. 298 с.

Олена Тищенко

кандидат педагогічних наук, доцент,
Національної академії внутрішніх справ,
м. Київ (Україна)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ

У статті висвітлена потреба у правовій компетентності викладачів не правового напрямку викладання предмету «Як державно-правової необхідності у вищих закладах освіти. Професійні компетентності визначено як цілеспрямований педагогічний вплив, спрямований на розвиток особистісних якостей студентів, який має на меті формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, соціальних моделей поведінки, здатностей до особистої самореалізації та участі в суспільних демократичних процесах майбутніх фахівців.

Таким чином, метою нашого дослідження є визначення правової компетентності викладачів не правового напрямку, завдяки яким формуються у студентів готовність до виконання

громадянських, конституційних обов'язків, конкретизувати понятійний апарат щодо правової компетентності, запропонувати програму «Пріоритетні напрями, зміст та форми правового виховання у вищих закладах освіти».

Методологічну основу статті являють загальні психолого-педагогічні положення про сутність і розвиток особистості в процесі життєдіяльності, теоретичні положення про сутність і закономірність розвитку особистості, її соціалізації, принцип системного підходу, який набув значного поширення в сучасних наукових розробках. Правові компетенції ґрунтуються на гуманістичних принципах, що відображаються в появі нових понять, у змісті виховання, а саме: психолого-педагогічна підтримка, психолого-педагогічний супровід, особистісний образ молодшої людини, суб'єктний досвід особистості; виховний простір, домінанти буття, якість буття, життяса виховна ситуація, подія як фактор виховання, інтелектуально-моральне поле колективу.

Критеріями правових компетенцій викладачів вищої школи є молодь, майбутні фахівці з соціальним досвідом, який складається з практичних навичок участі в суспільному житті, з рівня розвитку патріотичних якостей особистості. До складу соціального досвіду, крім знань про суспільство, входять знання про різні види соціальної діяльності та способи їх здійснення, а також досвід творчості, емоційно-чуттєвих і орієнтаційно-ціннісних якостей.

Наукова новизна дослідження полягає у переході сучасного виховання від регулюючих функцій спеціальних психолого-педагогічних умов і вимог, системи виховних заходів і стихійного впровадження інноваційних форм діяльності студентів до організації особистого соціального досвіду в процесі створення виховних ситуацій. Такі ситуації потребують від вихованців відповідальну соціальну поведінку, формують особистий соціальний досвід.

Висновки

Правові компетенції викладачів у закладах вищої освіти повинні передбачати організацію освітнього процесу з урахуванням закономірностей соціалізації студентів до різних видів діяльності та умов їх життя.

Ключові слова: правові компетенції, освіта, патріотичне

виховання, соціалізація, навчання, громадянське виховання, студент .

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є довести актуальність правової компетентності викладачів не правового напрямку, як державно-правової необхідності у вищих закладах освіти. Для досягнення поставленої мети необхідно було виконати такі завдання: дослідити теоретичні підходи до проблеми правової компетентності, та її складові.

Виклад основного матеріалу

Сьогодення передбачає удосконалення сучасній системі освіти. Соціальний розвиток значною мірою впливає на зміну освітніх технологій у контексті процесів глобалізації, зростання мобільності науки та освіти, посилення міжкультурних обмінів, що стимулюють упровадження педагогічних інновацій, гуманістичну спрямованість які покликані забезпечити розвиток творчого потенціалу нації, досягнення високого професійного рівня особистості, його різноманітних компетентностей, серед яких виділяємо соціальну й правову.

Вчений М. Криштанович підтримує визначення професійна компетентності як єдність професійних знань, умінь, професійних якостей особи.

Основні характеристики спеціаліста, котрий володіє професійною компетентністю: володіння на високому рівні професійною діяльністю у певній галузі, спроможність проектувати свій професійний розвиток, уміння професійно спілкуватися, здатність нести професійну відповідальність за результати своєї праці[5,с.79].

На сучасному етапі в Україні формування правової компетентності розглядається як державно-правова необхідність, яка сприяє запобіганню правового нігілізму та правопорушень, успішній адаптації та соціалізації особистості в соціумі. Питання правового регулювання освіти закріпленні в Законі України «Про освіту» [3]. Зазначимо, що Наказом МОН № 665 від 01.06.13 року «Про затвердження кваліфікаційних характеристик професій (посад) педагогічних та науково-педагогічних працівників навчальних закладів для вирішення відповідних професійних завдань» окреслено поняття *правової компетентності*, яка визначається якістю дій працівника, що забезпечує ефективне

використання у професійній діяльності законодавчих та інших нормативних документів органів державної влади для вирішення відповідних професійних завдань .

На нашу думку, у правовому вихованні для формування й розвитку правової компетентності викладачів та студентів, необхідно спиратися на принципи єдності прав і обов'язків, законність, правову освіту, поєднання переконань з перевихованням. До теперішнього часу в науці накопичено значний матеріал, що створює теоретичну базу для вивчення процесу правової компетентності.

Так, соціально-правового досвіду в цілісному педагогічному процесі досліджували С. Батишев, С. Гончаренко, О. Дубасенюк, Н. Муранова, Н. Ничкало, О. Павленко, В.Рибалката інші. Питання формування професійної компетентності магістрів права вивчали О. Трякіна і Д. Мовчан. Різні аспекти проблеми формування професійної компетентності майбутніх правознавців розкрито у працях О. Альошиної, В. Баловневої, В. Бочарова, С. Вишневської, Л.Гридневої, О. Губаревої, Д. Демченко, І. Жукової, К. Маркарової, Т. Поясок, С. Ситникова. Важливими в контексті вивчення проблеми є роботи, які висвітлюють сутнісні характеристики цієї професії (О. Бандурка, І. Бризгалов, С. Гусарєв, О. Скакун) [6, с.78].

Під компетентністю вчені різних країн світу розуміють: здатність успішно задовольняти індивідуальні та соціальні потреби, діяти й виконувати поставлені завдання.

Кожна компетентність побудована на поєднанні взаємовідповідних пізнавальних ставлень і практичних навичок, цінностей, емоцій, поведінкових компонентів, знань і вмінь, усього того, що можна мобілізувати для активної дії (експерти програми “DeSeCo”) [6]. Багатогранне утворення з елементами когнітивного, експресивного і інтерактивного характеру, це складна єдина система внутрішніх психологічних складових і властивостей спеціаліста, що включають у себе знання та вміння.

За думкою вченого О. Цільмак компетентність викладача вищого навчального закладу це інтегральна відповідність особистості завданням, що вирішуються, результативність і успіх у проблемних ситуаціях, характеристики особистості, сутність якої – володіння знаннями, які дають можливість робити висновки про що-небудь, висловлювати власну авторитетну думку, освіченість,

авторитетність у певній галузі[8].

Можливість установалення зв'язку між знаннями й ситуацією як здатність знайти, виявити знання й дію (процедуру), які можна застосувати для вирішення проблеми, підхід до знання як інструменту вирішення життєвих проблем, прийняття ефективних рішень у різних сферах життєдіяльності людини (Л.В. Сохань, І.Г. Єрмакова, Г.М. Несен) [7].

Правову компетентність ми розглядаємо як складне інтерактивне утворення в цілісній структурі, що включає загально-правові й професійні знання, вміння і професійні якості, необхідні для здійснення професійної діяльності в межах правового поля.

Зокрема, правова компетентність викладача, на думку О. Іваній [4], має змістову і функціональну специфіку в залежності від характеристик його фахової діяльності, її структура може бути подана у вигляді теоретичного, практичного і особистісного компонентів, які, в свою чергу, утворюються сукупністю правових знань, умінь, навичок, якостей і здібностей складовими якої визначено загально педагогічну компетентність, психологічну, соціальну, професійно-правову свідомість, комунікативну та конфліктологічну компетентності.

Правова компетентність, на нашу думку, містить систему правових знань, переконань, знання механізму дії права і правових технологій, що дозволяють орієнтуватися у правовому полі, що веде до громадянської зрілості.

У свою чергу, правова компетентність викладача обумовлена здатністю, здібністю застосовувати систему професійно-правових знань чинного законодавства, вмінь використовувати набуті правові знання у професійній діяльності для подолання правового нігілізму, здійснювати правову освіту й профілактику правопорушень молоді. Ми звертаємо особливу увагу на деякі елементи правової компетентності викладача, а саме: правову свідомість, правову культуру, моральну свідомість, психологічні знання, комунікативні здібності.

Правова свідомість викладача, на наш погляд, включає сукупність знань, умінь та навичок, які впливають на ефективність професійної діяльності з позиції усвідомлення себе суб'єктом освітніх правовідносин.

Правова культура викладача характеризує рівень правової соціалізації, знання та розуміння права. Показником правової

культури особи є правова активність як вища форма правомірної поведінки, що припускає: наявність високого рівня правосвідомості; готовність до ініціативної, правомірної діяльності в правовій сфері, переконаності в необхідності і справедливості правових норм, їх добровільного здійснення.

Моральна свідомість складається з особистісно-правових якостей педагога, а саме: правовідносин на успішність вирішення професійних ситуацій з позиції моральних та правових норм.

Психологічні знання це: уміння прогнозувати розвиток та поведінку суб'єктів освітніх правовідносин, де психологічні знання є системою знань про людину як про особистість та суб'єкта праці.

Комунікативні здібності визначаються як спроможність викладача до побудови взаєморозуміння зі студентами, батьками, що є умовою здійснення продуктивного педагогічного процесу, комунікативні здібності є не тільки елементом правової компетентності викладача, а й необхідним структурним компонентом педагогічної майстерності та професійної компетентності.

Отже, правова компетентність викладача є складовою структури педагогічної компетентності щодо знаннєвого компонента (знання нормативно-правової бази), правової свідомості, правової культури особистості.

Однак, як доводить практика, викладач може опинитися в складній соціально-правовій ситуації, вирішити яку йому не дозволить брак правових знань, тобто правова некомпетентність. Наразі гостро постає проблема необхідності упровадження в навчальний процес курсів підвищення кваліфікації викладачів програми *«Основи правових знань педагогічного працівника»* для категорій педагогічних працівників, які не викладають правові предмети, організацій і проведення семінарів, тренінгів, що дозволить усвідомлено будувати виховний педагогічний процес, удосконалювати знання з основ всіх галузей права, а саме: адміністративного, цивільного, фінансового, підприємницького, кримінального, екологічного, сімейного права, права соціального забезпечення, ознайомити педагогічних працівників з посадовими обов'язками, до яких відноситься забезпечення прав студентів, правова освіта, профілактика протиправної поведінки молоді, збереження безпеки життя та здоров'я студентів, задоволення їх основних потреб, дотримання недоторканості особи, сприяння

вільного висловлювання студентами своїх думок і почуттів.

Пропонуємо програму Пріоритетні напрями, зміст та форми правового вихованні у вищих закладах освіти». Дана програма включає:

1. *Організаційно-методичний напрям:* Обговорення та планування спільних дій адміністрації, педагогічного колективу, студентського самоврядування, спрямованих на профілактику виявлених недоліків у роботі навчального закладу з даної проблеми. Ознайомлення учасників навчально-виховного процесу з нормативно-правовою базою та регулюючими документами щодо цієї проблеми у вищій школі. Проведення зустріч із залученням представників правоохоронних органів, служб соціального захисту, медичних установ та інших зацікавлених організацій. Створення інформаційних куточків для студентів з переліком організацій, в які можна звернутися у ситуації правопорушень. Зосередження уваги на сексуальному вихованні молоді (зокрема прийнятному вираженні особистісних симпатій, стилю поведінки).

2. *Корекційно-розвивальний напрям:* Запровадження на базі програм з формування та розвитку загальнолюдських моральних цінностей, толерантності. Розвиток гуманістичних комунікативних здібностей, адекватної самооцінки, самоконтролю та здатності до саморозвитку, критичності мислення. Формування ціннісного ряду, засобів соціалізації, стійкого ставлення до негативних явищ та негативних почуттів.

3. *Аналітико-прогностичний напрям:* Запровадження механізмів аналізу ризиків асоціальної поведінки студентської молоді.

4. *Зв'язки з громадськістю:* Організація та проведення тематичних лекторіїв, круглих столів за участю представників відповідних служб.

Отже, такий підхід щодо формування правової компетентності може сприяти опануванню викладачами, студентами правових знань, подолання конфліктів, формування правомірності дій педагога в організації навчально-виховного процесу, подоланню педагогічних конфліктів в соціокультурному середовищі.

Таким чином, формування правової компетентності педагогічних працівників є актуальним у сучасній системі освіти, оскільки педагог як суб'єкт освітніх правовідносин буде набувати

таких якостей, як самостійність та критичність оцінювання ситуації з позиції нормативно-правових норм, правова спрямованість у вирішенні конфліктних ситуацій з учасниками навчально-виховного процесу, соціокультурного середовища, витримка та емоційно-вольова стабільність, високий рівень самоконтролю, тактовність та толерантність.

Література

1. Дубчак Л. Виховний потенціал навчального процесу в контексті Національної програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні : кримінологічний аспект. *Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Верховенства права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні»*. Острог : НУОА, 2005. С. 321–322.

2. Євсюков О. Ф. Вплив навчальної діяльності на формування професійної компетентності студентів інженерно-педагогічних вищих навчальних закладів. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. Харків : Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; Укр. інж.-пед. акад. ; Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т», 2011. 2. С. 29–37.

3. Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 34. С. 451.

4. Іваній О. Формування правової компетентності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки. Проблеми підготовки сучасного вчителя. Режим доступу: http://zagpedagogika.at.ua/load/formuvannja_pravovoji_kompetentnosti_majbutnix_uchiteliv_u_procesi_profesijnoji_pidgoto

5. Криштанович М. Формування професійної компетентності майбутніх викладачів права. *Освітні обрії*. 2022. Т. 54. № 1. С. 70–76.

6. Definition and Selection of Competencies. Theoretical and Conceptual Foundations (DESECO). Strategy Paper on Key Competencies. An Overarching Frame of Reference for an Assessment and Research Program [Electronic resource] / OECD (Draft). – Electronic data (1 file). – Mode of access: http://www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/aims/literacy/FrameworksAssessment_Scott.pdf. – Title from the screen.

7. Життєва компетентність особистості: наук.-метод. посіб. / [за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен]. К. : Богдан, 2003. 520 с.

8. Цільмак О. М. Педагогічна компетентність викладача вищого навчального закладу: підручник. Одеса: ОДУВС, 2017. 124 с.

Ельвіра Ходанович
аспірантка кафедри авіаційної психології
Національний авіаційний університет
Київ (Україна)

ОСОБЛИВОСТІ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ У ДІТЕЙ З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРА

Останнім часом спостерігається збільшення кількості дітей, які мають прояви аутизму чи розлади аутистичного спектра (РАС). Згідно з даними Центру контролю захворюваності (США), на 161 новонародженого малюка припадає одна дитина з РАС. До розладів аутистичного спектру відносять: дитячий аутизм, атипичний аутизм, синдром Ретта та синдром Аспергера [6].

Спектр розладів мовленнєвих функцій у дітей з аутизмом лежить у широкому діапазоні. Аналіз досліджень Т. Скрипник [1], В. Тарасун [3] та Д. Шульженко [3] засвідчує, що залежно від групи аутичних відхилень основні симптоми затримки та спотворення мовленнєвого розвитку поділяються на чотири групи.

Діти першої групи мало реагують на звернення і не користуються ні мовленням, ні невербальними засобами комунікації. Іноді дитина може повторити за іншим слово чи фразу і навіть прокоментувати те, що відбувається. Але ці слова без спеціальної допомоги не поповнюють словниковий запас дитини, а залишаються пасивним відлунням побаченого чи почутого. Д. Шульженко зазначає, що діти можуть виявляти явну розгубленість, нерозуміння зверненого до них мивлення, але іноді адекватно сприймають і розуміють складніше мовлення з розмов оточуючих і не звернене до них [3].

Діти другої групи у мовленні використовують ехолалії. У їхньому словниковому запасі є невеликий набір стереотипних коротких фраз, які дитина отримала в якійсь афективній ситуації.

За словами В. Тарасун, ці фрази дитина повторює коли вона виходить із зони «комфорту» (хвилювання, страх), щоб стабілізувати внутрішній стан і захиститися від травмуючого враження оточуючого середовища [3].

Фрази з улюблених книг, мультфільмами якими дитина коментує ситуацію в реальній обстановці, теж стають у мовленні аутичної дитини стереотипом у фразовому мовленні.

Діти другої групи мають стереотипні прохання та звернення, в яких дієслово використовується в інфінітиві («Молоко пити», «Дати ложку», «Суп їсти»). Т. Скрипник зауважує, що найчастіше про себе дитина говорить у другій чи третій особі («Катя надягає штани»). Але часто такі діти вважають за краще звертатися і просити криком або просто намагаються підвести дорослого до потрібного місця та показати йому рукою необхідну річ, предмет. У мовленні таких дітей відсутні розгорнуті фрази, немає переказу, навіть короткого [1].

Діти третьої групи мають розгорнуте мовлення, але при цьому майже не здатні до діалогу, не чують співрозмовника, цитуючи цілі сторінки улюблених книг або розмірковуючи на улюблену тему. У цьому випадку характерні порушення вимови: дитина часто говорить змазано, квапливо, нечітко, іноді замінюючи деякі звуки. На думку В. Тарасун, своєрідна інтонація у мовленні такої дитини може відповідати змісту вимовленого тексту. За можливості розгорнутого монологу на інтелектуальну тему дитині важко підтримувати просте мовлення. У ранньому віці їх називають обдарованими, помилково плутаючи їх якості із якостями лідера, генія [3].

Для дітей четвертої групи притаманне мовлення тихе, нечітке і рідко зустрічаються ехолоалії, іноді відстрочені в часі. Така дитина просить і звертається, як правило, за допомогою мовлення, але переказати їй важко. Часто складається враження, що вона не розуміє просту інструкцію, і в той же час можна спостерігати її миттєву живу реакцію на складний казковий образ, на якусь емоційну ситуацію. Д. Шульженко констатує, що у мовленні такої дитини спостерігається менше стереотипних фраз, ніж у дітей третьої групи [3].

При всьому різноманітті проявів мовленнєвих порушень, які переважають в дітей у всіх чотирьох груп, є спільне. Це, на думку Т. Скрипник [1], В. Тарасун [3] та Д. Шульженко [3], недостатність

розуміння, осмислення мовлення, що пов'язане з порушенням комунікації. Тому головним завданням корекційної роботи з аутичними дітьми є формування розуміння мовлення.

Мовленнєві розлади, характерні при аутизмі, можна побачити ранньому розвитку, у перші два роки життя.

Для здорової дитини в 9 місяців характерна адекватна реакція на мовленнєве звернення та інтонацію. Вона впізнає голоси близьких, часто диференціює їх. Реагує на звернення на ім'я, розуміє прості побутові інструкції, сформульовані у знайомих словосполученнях, попередженнях: «ні», «не можна». Мовлення оточуючих починає набувати регулюючої функції.

Дитина з РАС у більшості випадків у два роки не відкликається на звернення, не фіксує погляду на тому, хто говорить, не слідує попередженню. Тому, за словами Г. Піччі, К. Шерф, таким дітям найчастіше першого, другого року життя ставлять помилково діагноз глухота чи знижений слух. Батьки можуть спостерігати відсутність реакції саме на голос, але при цьому дитина може давати яскраву емоційну реакцію на інші звукові подразники. У 10% дітей переважно другого року життя реакція на слово виявляється лише тоді, коли до них звертаються м'яким шепотом. При цьому аутична дитина другого року життя може розуміти розмову близьких між собою значно більше, ніж можна було припустити, нерідко вловлюючи те, що передбачалося від неї приховати [6].

У нормі до 4 місяців у здорової дитини починає формуватися гуління. У більшості дітей з РАС гуління з'являється вчасно, але нерідко звуки позбавлені інтонування.

При здоровому розвитку в 6-7 місяці дитина переходить до белькотіння. Пізніше, в 8-9 місяців малюк відповідає цими звуками на звернене до неї мовлення дорослого. Г. Піччі, К. Шерф стверджують, що в аутичної дитини ця фаза белькотіння може бути зовсім відсутньою. Після фази гуління дитина одразу переходить до фази вимови слів. Можливо також, за словами що фаза белькотіння була, але виражалася досить слабо. Найбільш характерною є відсутність лепетної реакції на звернення дорослого [6].

Таким чином, вже на першому етапі розвитку мовлення в онтогенезі можна простежити і відзначити порушення, здатні вказати на проблеми дитини в комунікації.

У. Фріт зауважує, що перші слова у дітей з РАС найчастіше з'являються у звичайні терміни. У 21% випадків дитина починає вимовляти слова раніше, тобто до року. Лише в 13% малюк радує батьків першими словами із запізненням (після 1,5-2 років). Ці слова нічим не відрізняються від звичайних перших слів, але вживаються без звернення. Дитина каже «мама», але при цьому не звертається до матері [4].

За словами Д. Шульженко, час появи фразового мовлення також відрізняється. Для перших фраз так само, як і слів, досить характерна їхня некомунікативність – невикористання їх для взаємодії з оточуючими. Фрази носять коментуючий характер. Як перші фрази нерідко виступають ехолалії. У кількох спостереженнях зазначалося, що дитина не вимовляла слова «так» і «ні». У 27% спостережень фразове мовлення взагалі не з'явилося [3].

На 2-му році життя нерідко виявляється прагнення неологізмів, чуттєво адекватних об'єкту. Неологізми мають узагальнюючий смисл, який виявляє ранню здатність до класифікації. Неологізми – це слова, яких немає в мовах, відомих дитині, їх дитина конструює сама. У цьому віці у аутичних дітей зустрічаються явище як монолог, який не адресований нікому [3].

Приблизно третина дітей з РАС, які почали говорити, на другому році втрачають навички мовлення. При цьому це явище може виникнути раптово або проявитися поступово. Супроводжується різким погіршенням стану: гострими страхами, порушеннями сну, регресом гри та навичок. В. Тарасун відмічає, що в ехолаліях частіше спостерігаються правильне копіювання інтонації, у мовленні – підйоми тону до кінця фрази незалежно від смислу мовлення, часто – високий голос [3].

Після трьох років мовленнєві порушення стає чіткіше видно. Для аутичних дітей типові тенденція повторювати готові фрази без конструювання речення, заміна займенників, проблеми діалогу, його підтримки. Мовлення дітей здається оточуючим «механічним», «нудним», оскільки вони не можуть контролювати її інтонаційну сторону.

У. Фріт стверджує, що для дітей з розладом аутистичного спектру крім ехолалій, як стереотипів мовлення, характерні складніші форми вербальних ритуалів. Це фіксована послідовність висловлювань, які дитина будує так, ніби є гостра необхідність

завершити у визначеному порядку [4].

Такі особливості розвитку мовлення та мовленнєвих розладів аутичних дітей. З усього різноманіття мовленнєвих порушень можна назвати чотири основні особливості: а) некомунікативність мовлення; б) спотвореність: поєднання недорозвитку різних компонентів, що служать взаємодії з оточуючим та акселерація афективного мовлення, спрямованого на аутоstimуляцію; в) наявність своєрідної вербальної обдарованості; г) мутизм чи розпад мовлення.

Таким чином розуміння особливостей розвитку та порушень мовлення у дітей з розладами аутистичного спектру не тільки покращує можливості діагностики цих розладів у більш ранньому віці, а й допомагає у процесі корекції, навчання та взаємодії з дітьми.

Література

1. Скрипник Т. В. Феноменологія аутизму. Київ : Видавництво «Фенікс», 2010. 388 с.
2. Тарасун В. В. Аутологія : теорія і практика : підручник. Київ : «Вадекс», 2018. 590 с.
3. Шульженко Д. Аутизм – не вирок. Львів : Кальварія, 2010. 224 с.
4. Autyzm i zespół Aspergera. / U. Frith (red.). Warszawa : Wydaw. Lekarskie PZWL, cop. 2005. 294 s.
5. Marlene J. Visual Supports for People with Autism : A Guide for Parents and Professionals (Topics in Autism). Cohen Paperback, Woodbine House Inc., 2005. 226 p.
6. Picci G., Scherf K. S. A Two-Hit Model of Autism : Adolescence as the Second Hit. *Clinical Psychological Science*. 2015. V. 3 (3). P. 349-371.

Олена Хохліна
доктор психологічних наук, професор
Національний авіаційний університет
м.Київ (Україна)

ДО ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕСПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Висока успішність людини у всіх сферах життєдіяльності у психології розглядається невід'ємно від проблеми акме – вершинного розвитку особистості, реалізації її індивідуальності.

Поняття індивідуальності вказує на індивідуальну неповторність людини, на психофізичну цілісність людини як індивіда та особистості. Тобто, в індивідуальності представлено неповторні індивідні та особистісні властивості, які злито воедино та які створюють те унікальне, що є в людині. Індивідуальність - це інтегративна унікальність людини. І якщо особистість - це «вершина» всієї структури людських властивостей, то індивідуальність – це «глибина» особистості та суб'єкта (Б. Анан'єв) [5]. Зазначається також, що унікальність кожної людини зумовлена постійним саморухом, саморозвитком особистості, в процесі якого індивідуальний візерунок розвитку набуває все більш своєрідної і завершеної форми. Особистість стає суб'єктом власного життєвого шляху, який вона сама обирає, суб'єктом розвитку свого власного внутрішнього світу, формує власне Я. Саме це стає основною унікальністю особистості (С. Максименко, К. Максименко, М. Папуча) [1, 5]. Отже, як пише Л. Виготський, вищим рівнем становлення особистості є рівень її самоорганізації завдяки розвитку самосвідомості, рефлексії І, як результат, людина спроможна максимально самореалізувати свою індивідуальність на всіх рівнях, реалізувати свої здібності, розкрити свої ресурси, досягти найвищих показників ефективності діяльності та успішності життєвого шляху (В. Маркін) [5], пережити емоційний комфорт (Б. Чудновський) [4].

Як свідчить вивчення проблеми, необхідною умовою найвищого рівня таких досягнень у людини є знаходження нею смислу життя - цілісного уявлення людини про своє призначення, про фундаментальні основи власного життя, про сутнісно значущі

цінності (Т. Титаренко) [2]. Смысл життя (смысловиттєві орієнтації) розглядається як головне, інтегральне смыслове утворення особистості; воно займає особливе місце у структурі спрямованості особистості (як системи спонукань, що визначають вибірковість відношень та активності людини), проявляючись на свідомому та несвідомому рівнях (О. Хохліна) [5].

Смысл життя за своєю суттю – це ієрархія життєво значущих цінностей вищого порядку (Б. Чудновський), які виникають при взаємодії особи в життєдіяльності з навколишнім світом, суспільством, його культурою (Л. Виготський, О. Леонтьєв, О. Старовойтенко, М. Рубінштейн та ін.). Смысл життя для людини набуває характеру етичного закону, обов'язку, який сприймається нею як вище благо, і тому вона йому добровільно підкоряється (І. Кант, М. Рубінштейн, І. Кацшина). Водночас, смысл життя, за К. Абульхановою-Славською, – це також не лише цінність, а й переживання цієї цінності людиною у процесі її створення, присвоєння і здійснення; це здатність суб'єкта переживати цінність життєвих проявів своєї індивідуальності, свого Я, своєї самореалізації. А здатність суб'єкта переживати цінність життя, задовольнятися ним і складає смысл життя. У зв'язку з цим Д. Леонтьєв смысл життя розглядає як більш-менш адекватне переживання інтенційної (довільної) спрямованості власного життя [2, 4].

Але доводиться, що не будь-який смысл життя забезпечує досягнення людиною акме та задоволеності життям, а лише оптимальний. Він є органічним сполученням життєвої цілі, що задовольняє людину; гармонійною структурою смысловиттєвих орієнтацій, що обумовлює високу успішність у різноманітних галузях діяльності, максимальне розкриття здібностей та індивідуальності людини, та її емоційний комфорт (Б. Чудновський) [4]. При цьому вказується на необхідність активної участі суб'єкта в реалізації смыслу життя, зокрема виконання ним професійної діяльності.

Так, професійна діяльність, зазначає Б. Чудновський, – одна з найзначущих цінностей людини. Вона може займати різне місце у структурі смыслу життя: бути провідним його компонентом, складати головний смысл життя; бути вагомим його компонентом; або периферійним компонентом. Виявлено зв'язок між такою градацією та особливостями прояву індивідуальності працівника.

У першому випадку спостерігається наближення вимог професії та проявів індивідуальності. Саме такий зв'язок є значущим фактором становлення ОСЖ. У третьому ж випадку між ними виникає значний дисонанс: індивідуальність не справляється з вимогами професії, або їх реалізація супроводжується занадто значним напруженням сил та емоційним вигоранням суб'єкта діяльності.

У контексті зазначеного наводяться результати дослідження Є. Максимової, які свідчать про те, що успішно, творчо працюючі вчителі мають суттєво кращі показники осмисленості життя; а професійна творчість стає у них провідним компонентом смислу життя; у них бажаний вік відповідає дійсному (в інших групах досліджувані соромляться віку, хочуть бути молодшими); вони отримують задоволення від процесу життя і цінують кожний його етап.

Для розгляду смислу життя в аспекті проблеми забезпечення ефективної трудової діяльності, зокрема фахівців екстремальних професій, особливо значущим є його розуміння як ієрархії «великих» та «малих» смислів (Б. Чудновський), яким, за В. Асеевим, відповідають цінності-ідеали та цінності-необхідності. Цінності-необхідності розглядаються як звичайні, рутинні, низькозначущі смислові установки; це - малі смисли. Вони стосуються діяльності у межах звичайних можливостей людини, задоволення повсякденних потреб та пов'язані з незначними функціональними навантаженнями й обходяться людині «відносно дешево». Зважаючи на зазначені характеристики, такі цінності не передбачають значних досягнень і мають незначний розвивальний ефект для суб'єкта, для реалізації його індивідуальності [3, 4].

Цінності-ідеали - це високозначущі установки, мрії; за Б. Чудновським, - це великі смисли, що стосуються сфери вищих досягнень людини в роботі та життєдіяльності загалом, прояву її індивідуальності і мають значний розвивальний ефект. Але реалізація таких цінностей вимагає значних функціональних, матеріальних і часових витрат; їх актуалізація і підтримання викликають у суб'єкта значного функціонального навантаження та напруження; це те, що «дорого обходиться», є «предметом розкоші». Цінності-ідеали – це також зона високого ризику, коли підвищується ймовірність нервово-психічного зриву у працівника, суттєвого зниження рівня його досягнень, виникнення психологічних бар'єрів, страху перед неуспіхом та ін. Надмірне,

систематичне, регулярне навантаження при їх реалізації призводить, таким чином, до деструктивних наслідків для здоров'я та психіки людини. Характеризуючи цю групу цінностей у структурі смислу життя, В. Асєєв вводить поняття сфери межових можливостей (або межової зони можливостей), пов'язаної з зоною ризику [3, 4].

У кожної людини у смислі життя поєднуються обидві групи цінностей, оскільки вона не може жити лише цінностями-ідеалами, але вона не може жити й лише цінностями-необхідностями. Цінності-необхідності реалізуються як поточні, актуальні; цінності-ідеали – як перспективні, вони є своєрідним смисловим резервом, потенціалом, «світлим вогником надій і впевненості в майбутньому» (В. Асєєв) [3, 4]. Аналіз же змісту професійної діяльності в екстремальних умовах свідчить про те, що її виконання пов'язується значною мірою з цінностями-ідеалами – високозначущими установками, реалізація яких потребує значного функціонального навантаження.

В. Асєєвим зазначається, що зазвичай у більшості випадків людина уникає постановки високозначущих, але важких для досягнення, цілей і задач; та й відносно них можуть формуватися важкоусвідомлювані психологічні бар'єри. Вона свідомо чи несвідомо враховує ймовірність межової зони можливостей та зони високого ризику й розгортає свої вищі досягнення в оптимальній зоні. А тому більш правильно буде сказати, що її досягнення – не максимальні, а оптимальні, які не торкаються межової зони можливостей [4]. У такому разі постає питання: як бути, коли важливо орієнтувати суб'єкта на максимально високий рівень досягнень, та й ще при виконанні діяльності в екстремальних умовах? Відмічається, що реалізація цінностей-ідеалів високої значущості має підводити суб'єкта до зони ризику, межової зони можливостей, але свідомо не входити в неї [3, 4].

Щодо фахівців екстремальних професій висловлюється думка, що акцент необхідно робити на ретельній їх підготовці, щоб забезпечити гарантію високого успіху виконання трудових завдань, певною мірою переводячи межову для суб'єкта зону можливостей в оптимальну. Розглядаючи проблему смислу життя фахівців екстремальних професій, варто навести й відмічену у працях Б. Чудновського закономірність: «екстремальність» діяльності сприяє філософському ставленню суб'єкта до життя,

більш глибокому розумінню життєвих цінностей, прагненню до самоудосконалення; «екстремальність» професії, на його думку, може бути й фактором становлення у фахівця оптимального смислу життя [3, 4].

Таким чином, важливою умовою реалізації індивідуальності у життєдіяльності людини в аспекті проблеми акме є знаходження нею оптимального смислу життя.

Література

1. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості. К.: ТОВ «КММ», 2007. С.25-36.
2. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості К.: Каравелла, 2013. С.123-128.
3. Хохліна О. П. Смысл життя фахівців авіаційної галузі в аспекті безпеки професійної діяльності. *Матеріали XV Міжн. наук.-пр. конф. «Авіа – 2021» (20-22 кв. 2021, м.Київ)*. К.: НАУ, 2021. С.33.17-33.19.
4. Хохліна О. П. Смысл життя як умова самореалізації особистості. *Moderní aspekty vědy: XIV. Díl mezinárodní kolektivní monografie. Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2021. С. 266-275.* <http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/monography-14.pdf>
5. Хохліна О. П. Теоретико-методологічні проблеми психології: навч. посіб. К.: Симоненко О.І., 2021. 244 с.

Олександр Черевко

*аспірант кафедри авіаційної психології
Національний Авіаційний Університет,
м. Київ (Україна)*

РОЛЬ ДУХОВНОГО СВІТУ ОСОБИСТОСТІ У ФОРМУВАННІ САМОСВІДОМОСТІ

Актуальною проблемою сучасного світу у питанні формування самосвідомості особистості є можливість успішного становлення внутрішнього духовного світу людини в умовах постійних інформаційно-когнітивних війн.

Провідним процесом у формуванні самосвідомості є можливість пізнання оточуючого і внутрішнього світу, відповідно до рівня духовного розвитку особистості, який у виді духовного світу, загалом втілює у собі низку провідних складових, таких як: ідеали, абсолютні цінності, знання, світогляд та цілі, які обумовлюють ідентичність людини, її життєве призначення та розуміння свого сенсу життя [2, с. 17].

Саме тому, провідним способом формування здорової самосвідомості, із відповідною ідентичністю, життєвими цілями, призначенням та сенсом життя є захищеність свідомості від потрапляння викривленої інформації, наявність когнітивного імунітету та цілісного духовного світу, яке обумовлене традиційно-культурною, соціально-науковою і духовною спадщиною. Що акцентує увагу на важливості соціального збереження та функціонування:

- інституту сім'ї, як джерела безпосередньої передачі духовно-ціннісної та культурно-традиційної складової духовного світу особистості;
- інституту релігії, як джерела передачі трансцендентної та божественної складової світоустрою;
- інституту освіти, як джерела передачі практичних та соціально актуальних і професійних знань.

Значення наявності сприятливих інформаційно-когнітивних умов для формування самосвідомості полягає саме у можливості здобуття необхідної достовірної низки знань та уявлень, для можливості правильної інтерпретації явищ дійсності та формування цілісної картини світу, із відповідними причино-наслідковими закономірностями та правилами світоустрою. Що дає змогу людині правильно прогнозувати наслідки своєї діяльності та виявити найсприятливіші варіанти активності, відповідно до: свого рівня духовного розвитку, який обумовлює провідні життєві цілі; та наявних талантів і схильностей, які обґрунтовують вибір життєвого призначення, орієнтовно до можливості професійної самореалізації свого духовного потенціалу у певних соціально-економічних умовах, обґрунтовуючи соціально-професійну ідентичність [3, с.150-152].

Ключове значення у духовному світі особистості, на рівні світогляду, у процесі формування самосвідомості займає розуміння сенсу життя, як процесу:

- розвитку свідомості, через когнітивно-психічне самовдосконалення, із розширенням меж світосприйняття до здатності осягнення істини, любові, трансцендентних рівнів дійсності і свого духовного «Я» [1, с. 83];

- здобуття мудрості, через осмислення соціо-культурного і власного життєвого та трансцендентного досвіду;

- розвитку душі та розкриття божественності, через героїчне подолання життєвих спокус, усвідомлення відмінностей добра і зла, та орієнтацію на совість і гуманізм;

- розкриття свого духовного потенціалу, через професійну самореалізацію, яка в повній мірі втілює провідні таланти особистості, відповідно до цілей її рівня духовного розвитку та наближення до усвідомлення наступного більш вищого духовного рівня розвитку або його осягнення.

Окрім можливості засвоєння достовірних знань, впродовж життя особистість зіштовхується з необхідністю розширювати свій світогляд, аналізуючи інформацію різного рівня достовірності та викривленості, в особливості за умов інформаційно-когнітивних війн. Що акцентує увагу на значенні наявності механізму захисту свідомості та духовного світу особистості від хибної інформації та цілеспрямованої дезінформації, шляхом дотримання єдності трьох критеріїв розсудливості, таких як: думка компетентної людини, відповідно до питання яке досліджується та наявності дійсної компетентності фахівця; життєво-культурний досвід пращурів, записаний у науково-культурній і релігійно-духовній спадщині; власний досвід, перевіряючи особисто достовірність досліджуваної інформації, явищ та фактів. Переводячи сприйняття інформації про явища світу із характеру допустимих у стан достовірних лише за умов, коли усі три критерії вказують на її достовірність. Таким чином нейтралізуючи потенційний ризик входження у духовний світ та когнітивну картину світу недостовірної інформації.

При відсутності когнітивного імунітету розсудливості, дезінформація неминує викликає когнітивний дисонанс, підвищуючи психічно-когнітивне напруження, яке виснажує нервову систему від спроби досягнення порозуміння між недостовірною та достовірною інформацією, найчастіше взаємовиключних за змістом. Вмикаючи механізм психологічного захисту, шляхом витіснення та ігнорування питань, які стосуються явищ, пов'язаних із засвоєною дезінформацією. У цьому процесі,

увійшовши у світогляд людини, дезінформація досягаючи певної критичної маси по провідним світоглядним явищам, локалізовано унеможлиблює побудову причинно-наслідкових зав'язків та аналітичного, індуктивного або дедуктивного цілісного узагальнення інформації, що робить картину світу людини фрагментарною, а інтелект пригніченим. На цьому етапі, людина стає відкритою до навіювання та прямого нейролінгвістичного програмування, з метою подальшої підміни складових духовного світу особистостей, низкою ідей та форм самоідентичності, які перенаправляють енергію, духовний потенціал, внутрішні та зовнішні ресурси людини на цілі, які необхідні маніпуляторам. Таким чином блокуючи формування самосвідомості особистості.

Отже, відсутність цілісної самосвідомості особистості зменшує здатність людини задовольняти свої духовні потреби актуалізації власного духовного потенціалу, шляхом: ототожнення свого «Я» із штучними рольовими моделями, спираючись на хибний та фрагментарно-викривлений світогляд.

Провідна мета штучної рольової моделі, яка підміняє цілісну самосвідомість, полягає у перенаправленні внутрішніх ресурсів життєвої активності у напрямі, який не пов'язаний із об'єктивним життєвим призначенням особистості, її професійними талантами та здібностями. Таким чином ускладнюючи процес досягнення об'єктивно значимого результату, який полягає у актуалізації духовного потенціалу та розвитку свідомості із здобуттям мудрості, через осмислення здобутого доцільного досвіду. В наслідок чого, відповідно до хибного світогляду, який характеризується фрагментарністю та неправильною інтерпретацією існуючих явищ дійсності, людина втрачає здатність успішно прогнозувати власні дії та обирати найбільш сприятливі для її розвитку алгоритми активності. Формуючи в наслідок помилок психічний стан вивченої безпорадності, знецінення себе та комплекс неповноцінності.

Із-за чого людина втрачає можливість вияву свого місця у соціальному та професійному середовищі, не розуміючи сенсу життя та світоглядні орієнтири. Адже межа між істиною та хибною інформацією для неї стає непомітною, в наслідок відсутності єдності достовірної когнітивної картини світу. В наслідок чого, активізується процес пошуку по перше нових світоглядних концепцій, які задовольняють попередньо здобуті когнітивні

викривлення та спонукають людину заповнити внутрішню порожнечу, обумовлену відсутністю спроможності досягнення власної самореалізації та цінності для оточуючих. Що обумовлено хибним уявленням щодо закономірностей та процесів дійсності, які не дозволяють досягнути бажаного рівня результатів. Спонукаючи особистість перекласти відповідальності за самовизначення, вибір життєвих цілей та формування власної професійної та діяльнісної ідентичності на інших людей.

На цьому рівні стає можливо занизити домагання людини до задоволення дефіциту базових фізіологічних і соціальних потреб: потреби у одностудцях, визнанні та приналежності до чогось більшого ніж сама людина. В наслідок повного знецінення її об'єктивного та суспільно цінного життєвого призначення, яке людина стає неспроможною самостійно ідентифікувати.

Відкриваючи можливість підміняти ідеали людини і її життєві орієнтири на які вона спирається, із представників мудрості та людей, які досягли духовної самореалізації на рівні актуалізації ієрархії усіх духовних потреб і кращих представників людства, на людей, які володіють саме тими чеснотами, особистісними якостями та низкою життєвих цінностей, які роблять людину передбачуваною та схильною діяти в інтересах маніпуляторів. Які здійснюють цілеспрямовану інформаційно-когнітивну диверсію, з метою зупинки або уповільнення духовного розвитку як окремої людини, так і народу або певної нації. З метою запобігання формування самосвідомості в наслідок цілеспрямованого впливу на складові духовного світу особистості і суспільства в цілому.

Підсумовуючи вищевказане можна зазначити провідну роль духовного світу людини у формуванні самосвідомості, проявлену через здобуття низки достовірних ідеалів, абсолютних цінностей і знань, які обумовлюють світогляд людини. Який має провідне значення у можливості: правильної інтерпретації явищ і закономірностей дійсності; прогнозуванні подій; виявленні свого життєвого призначення, обумовленого талантами і схильністю; та усвідомленні сенсу життя. Відповідно до якого завдяки розвитку свідомості, здобуттю і осмисленню мудрості, розкриттю божественності та свого духовного потенціалу, через професійну і соціо-культурну діяльність, яка актуалізує ієрархію духовних потреб, усвідомлюється своє духовне «Я» та досягається

самосвідомість. Зазнаючи провідне значення інституту сім'ї, релігії та освіти, як джерела здобуття низки достовірних знань, уявлень про ідеали і цінності. Та важливість дотримання 3-х критеріїв розсудливості для перевірки достовірності інформації, перш ніж допустити її у внутрішній духовний світ на рівні когнітивної картини світу. Запобігаючи потенційних помилок та здобуваючи невразливість і імунітет до умов інформаційно-когнітивного воєнного впливу.

Література

1. Грот М. Я. Вибрані психологічні твори. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя. 2006. 296 с.
2. Помиткін Е. О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості: посібник. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 144 с.
3. Савчин М. В. Духовний потенціал людини: монографія. Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту. 2001. 203 с.

*Світлана Чернявська
аспірантка кафедри авіаційної психології
Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)*

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩИХ ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПІЛОТІВ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ

Постановка наукової проблеми. Льотна праця належить до числа найскладніших: вона має екстремальний характер, проходить у складних умовах, пов'язана з високою матеріальною і моральною відповідальністю, оперативністю, динамічністю при обслуговуванні, експлуатації, застосуванні складної техніки й автоматизованих систем та вимагає від льотного складу психологічної готовності до здійснення такої діяльності і високого рівня розвитку професійно значущих особистісних властивостей зокрема [3]. Вивчення професійно значущих особистісних

властивостей як компонента психологічної готовності студентів-пілотів цивільної авіації є складовою констатувального етапу дослідження їх психологічної готовності до льотної діяльності і уможливорює здійснення подальшого психокорекційного впливу у контексті проблеми дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми дослідження дозволив нам обґрунтувати щонайперше зміст та структуру поняття «психологічна готовність до діяльності» як загальної, довготривалої готовності, як підготовленості усіх сфер психіки до виконання діяльності з високою результативністю, як інтегративного особистісного утворення, яке має об'єднувати в собі наступні компоненти: мотиваційний, компонент досвіду (змістовий та операційно-організаційний), професійно важливі особливості психічних процесів (пізнавальних та емоційно-вольових), професійно значущі особистісні властивості (темперамент, характер, здібності) [4], і відповідає двовимірній структурі особистості К. Платонова. Згідно зазначеної структури, темперамент визначається як біологічно обумовлена підструктура і належить до першого рівня разом зі спрямованістю, досвідом та формами відображення, тоді як характер і здібності виступають другим рівнем у даній структурі і розглядаються як загальні, інтегративні якості особистості [2].

На думку таких авторів як К. Гуревич, В. Матвєєва, Є. Климов, В. Трошин, С. Молдавська та ін. [1], для успішного оволодіння професійною діяльністю екстремального характеру, де «людина-оператор» взаємодіє з автоматизованими системами та умовами зовнішнього середовища, оптимальними характеристиками нервових процесів (як фізіологічної основи темпераменту) для виконання трудових задач є сила, рухливість, врівноваженість та такі риси характеру як: нормативність, тривожність, самоконтроль, здатність до роботи в ситуаціях, пов'язаних з ризиком і невизначеністю. Зокрема, у роботі К. Гуревича та В. Матвєєвої стосовно діяльності операторів енергосистем було встановлено, що «оперативні якості», які дозволяють успішно впоратися з аварійною ситуацією, більш виражені в осіб з сильною рухливою нервовою системою. Ненадійними виявилися ті оператори, які мали слабку нервову систему і переважання процесів гальмування.

Є. Климов зазначав, що в операторів автоматизованих систем

з інертною нервовою системою будь-яка неочікувана ситуація виявляється стресогенною внаслідок поганої переключуваності (рухливості) нервових процесів. Такої ж думки у своїх працях дотримувався І. Бондарьов, який резюмував, що у професіях, де діяльність пов'язана з неочікуваним виникненням проблемних ситуацій або стрімкою зміною умов діяльності, професійна придатність обумовлюється сильною нервовою системою і домінуванням процесів збудження над процесами гальмуванням.

Дослідження В. Сафонова і Г. Суворова щодо взаємозв'язку кількості «аварій» в діяльності авіадиспетчера і помилок, яких він припускається під час виконання професійної діяльності, показало наявність прямої залежності між кількістю помилок і силою та рухливістю нервових процесів. Відповідно, чим сильнішою і рухливішою є нервова система суб'єкта праці, тим меншою кількістю помилок він припускатиметься при виконанні трудових задач.

Стосовно вивчення характерологічних особливостей фахівців екстремального профілю, то А. Самсонов на прикладі професійної діяльності фахівців пожежної служби встановив, що ефективність їхньої роботи великою мірою залежить від готовності до ризику, толерантності до невизначеності, а також від рівня особистісної тривожності. Таким чином, висока готовність до ризику і низька тривожність сприяє більш успішному виконанню діяльності. Низка дослідників прийшли до висновку, що особи з високим рівнем тривожності в умовах дефіциту часу та необхідності швидкого прийняття рішень демонструють меншу надійність (Г. Нікіфоров, В. Мартенсон та ін.) і характеризуються підвищенням самоконтролю, потребою у високій нормативності діяльності для компенсації власної невпевненості у правильності прийнятих рішень.

Необхідність вивчення загальних розумових здібностей пілота і залежність ефективності його праці від рівня розвитку таких здібностей є очевидною, адже льотна діяльність вимагає від суб'єкта праці високої кваліфікації, а отже і високого коефіцієнту інтелекту, що визначається через певну якість, швидкість й точність вирішення розумових задач та забезпечує продуктивність засвоєння знань і подальше ефективне застосування їх у професійній діяльності.

Наведені вище дослідження дають можливість резюмувати,

що максимальних показників успішності у професійній діяльності екстремального профілю, включаючи пілотів цивільної авіації, досягають фахівці з сильною нервовою системою, рухливістю нервових процесів, низькою тривожністю, достатнім самоконтролем і нормативністю, високою готовністю до ризику та толерантністю до невизначеності, високими показниками загальних здібностей. Результати нашого дослідження професійно значущих властивостей особистості майбутніх пілотів у контексті вивчення їх психологічної готовності до професійної діяльності ми наводимо у даній статті.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного вивчення професійно значущих особистісних властивостей майбутніх пілотів цивільної авіації як складової їх психологічної готовності до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Згідно нашої методики дослідження, професійно значущі особистісні властивості як компонент психологічної готовності включають певні вимоги до темпераменту, характеру та здібностей суб'єкта праці. Показниками вивчення зазначеного компонента є: властивості нервової системи (сила процесів збудження, сила процесів гальмування, рухливість нервових процесів, урівноваженість по силі), риси характеру (нормативність, тривожність, самоконтроль, готовність до ризику і толерантність до невизначеності) та інтегральний показник загальних здібностей [1, 2].

Для вивчення професійно значущих особистісних властивостей студентів-пілотів були використані методики: «Методика діагностики темпераменту Я. Стреляу» (сила процесів збудження, сила процесів гальмування, рухливість нервових процесів, урівноваженість по силі), «16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела» (нормативність, тривожність, самоконтроль), «Шкала особистісної готовності до ризику Г. Шуберта» (готовність до ризику), «Шкала толерантності до невизначеності С. Баднера» та «Короткий орієнтаційний тест (КОТ) В. Бузіна, Е. Вандерліка» (інтегральний показник загальних здібностей).

Емпіричною базою дослідження виступала кафедра аеродинаміки та безпеки польотів літальних апаратів Аерокосмічного факультету Національного авіаційного університету, де дослідною роботою було охоплено 40 студентів

другого курсу, які навчаються за спеціальністю «Льотна експлуатація повітряних суден».

Результатами дослідження професійно значущих особистісних властивостей студентів-пілотів є отримані дані щодо рівня їх прояву за визначеними показниками. Так, за «Методикою діагностики темпераменту Я. Стреляу» ми отримали результати щодо рівня вираженості властивостей нервової системи респондентів у відсотках, представлені у таблиці 1. Переважна більшість досліджуваних (85%) має високий рівень сили процесів збудження (сильна відповідь на стимул, швидке включення в роботу, висока продуктивність праці, низька виснажливість, висока витривалість), гальмування (сильні нервові процеси гальмування, швидка й адекватна реакція на прості сенсорні сигнали, високий самоконтроль, зібраність, пильність, «холоднокровність» у поведінкових реакціях) і рухливості нервових процесів (легкість переключення нервових процесів від збудження до гальмування і навпаки, швидкий перехід від одних видів діяльності до інших, рішучість, сміливість). Середній рівень вираженості за вище перерахованими показниками виявлено у 15% опитаних. Щодо урівноваженості по силі, то у всіх 100% опитаних спостерігається високий рівень урівноваженості, тобто процеси збудження урівноважують процеси гальмування і навпаки, настрої стійкий, адаптація до змінних умов діяльності швидка, стійкість до перешкод висока, ризикованість помірною, самооцінка адекватна.

Таблиця 1

Відсотковий розподіл рівнів властивостей нервової системи

Властивості нервової системи	Рівні прояву (у %)		
	Низький	Середній	Високий
Сила процесів збудження,	0	15	85
Сила процесів гальмування,	0	15	85
Рухливість нервових процесів,	0	15	85
Урівноваженість по силі	0	0	100

Професійно значимі риси характеру «нормативність» та «самоконтроль», які досліджувалися за «16-факторним особистісним опитувальником Р. Кеттела», відповідають середньому рівню прояву у більшості опитаних (70 % і 60% відповідно). Високий рівень нормативності спостерігається у 30% опитаних і свідчить про їх сумлінність, відповідальність, стабільність, врівноваженість, наполегливість, деяку схильність до моралізування, розвинуте почуття обов'язку, усвідомлене дотримання загальноприйнятих моральних правил і норм, наполегливість у досягненні мети, ділову спрямованість. Високий рівень самоконтролю виявлено у 40% опитаних, що свідчить про їх цілеспрямованість, сильну волю, вміння контролювати свої емоції і поведінку.

Половина опитаних респондентів (50%) виявила низький рівень тривожності, що свідчить про життєрадісність, впевненість у собі і у своїх силах, безтурботність, спокій, відсутність каяття і почуття провини. У 30% опитаних виявлено середній рівень тривожності і лише 20% опитаних можна характеризувати як тривожних, а отже таких, що часто переживають занепокоєння, вразливість, іпохондричність, страх, невпевненість у собі, схильні до самозвинувачення, виявляють чутливість до схвалення оточуючих, часто переживають почуття провини і невдоволення собою.

Переважає більшість опитаних за «Шкалою особистісної готовності до ризику Г. Шуберта» показала середній рівень готовності до ризику (80%), яка виявляється в аналізі ситуації і власних можливостей суб'єктом праці, у його поведінці, діях і судженнях. Високий рівень готовності до ризику, як власне і низький рівень, виявлено лише у 10 % опитаних.

Дані, отримані за «Шкалою толерантності до невизначеності С. Баднера», дають змогу встановити, що ця риса у досліджуваних проявляється переважно на середньому рівні (80%). Високий рівень толерантності до невизначеності зафіксовано у 20% опитаних. Для толерантної до невизначеності особистості характерними є: почуття комфорту у момент перебування у невизначеній ситуації; сприймання невизначених ситуацій як бажаних; здатність розмірковувати над проблемою, навіть якщо є невідомими усі фактори та можливі наслідки прийняття рішення; здатність приймати конфлікт та напруження, що виникають у

невизначених ситуаціях; здатність опиратись відсутності зв'язку та логіки на інформацію, що стрімко надходить; здатність приймати невідоме; здатність сприймати нові, незнайомі та ризиковані ситуації як стимулюючі; готовність пристосуватись до невизначеної ситуації чи ідеї. Відсотковий розподіл рівнів професійно значимих рис характеру відображений у таблиці 2.

Таблиця 2

Відсотковий розподіл рівнів професійно значущих рис характеру

Професійно значущі риси характеру	Рівні прояву (у %)		
	Низький	Середній	Високий
Нормативність	0	70	30
Тривожність	50	30	20
Самоконтроль	0	60	40
Готовність до ризику	10	80	10
Толерантність до невизначеності	0	80	20

За методикою «Короткий орієнтаційний тест (КОТ) В. Бузіна, Е. Вандерліка» було виявлено дані щодо рівнів інтегрального показника загальних здібностей, які представлено у таблиці 3. Із наведених табличних даних видно, що переважна кількість респондентів має середній рівень інтегрального показника загальних здібностей (60%), решта (40%) – високий рівень. Це свідчить про те, що у більшості досліджуваних спостерігається середній рівень швидкості та точності сприйняття, переключення, розподілу уваги при досить невисокому рівню відволікання; середній рівень розвитку здатності до узагальнення та аналізу, гнучкості мислення. Важливо відмітити, що у даній вибірці не зафіксовано жодного досліджуваного з низьким рівнем загальних здібностей.

Таблиця 3

Відсотковий розподіл рівнів загальних здібностей

Здібності	Рівні прояву (у %)
-----------	--------------------

	Низький	Середній	Високий
Інтегральний показник загальних здібностей	0	60	40

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Емпіричне вивчення професійно значущих особистісних властивостей майбутніх пілотів цивільної авіації як складової їх психологічної готовності до професійної діяльності дало нам можливість констатувати наступне.

1. Переважна більшість досліджуваних студентів-пілотів виявили високий рівень функціонування процесів збудження та гальмування, їх урівноваженості по силі та рухливості нервових процесів, що являє собою дуже сприятливу біологічну основу для здійснення льотної діяльності.

2. Професійно значущі риси характеру (нормативність, самоконтроль, готовність до ризику та толерантність до невизначеності) відповідають переважно середньому рівню прояву в опитаних респондентів. Тривожність у більшості опитаних є низькою, проте у 20% студентів виявлено високу тривожність, що є показанням для необхідності подальшого психокорекційного впливу з метою запобігання негативних явищ у ході навчально-професійної підготовки фахівця.

3. Інтегральний показник загальних здібностей у більшості досліджуваних відповідає середньому рівню.

Емпіричні дані, отримані нами в результаті вивчення професійно значущих особистісних властивостей як компонента психологічної готовності студентів-пілотів цивільної авіації на констатувального етапу дослідження, будуть використані при розробці Програми розвитку психологічної готовності майбутніх пілотів цивільної авіації до їх професійної діяльності.

Література

1. Ільїн Є. П. Психологія індивідуальних відмінностей. Харків: ХНУ ім. Н.В. Каразіна, 2010. 701 с.
2. Хохліна О. П., Куценко І. В., Гребенюк М. О. Загальна психологія: хрестом.: навч. посіб. Київ.: НАВС, 2013. С. 441-447. –

ISBN 978- 966-138-001-0.

3. Чернявська С. М. Професійно значущі особистісні властивості як компонент психологічної підготовки до професійної діяльності пілотів цивільної авіації в умовах війни. Міжгрупово-взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, долання травми: матеріали круглого столу (9 чер. 2022 р.). Київ, 2022. С. 53-56.

4. Чернявська С. М., Хохліна О. П. Психологічна готовність до діяльності як умова професійної самореалізації студентів-пілотів цивільної авіації. *Moderní spekty vědy: XIV. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut. r.o. — Česká republika : Mezinárodní Ekonomický Institut. r.o., 2021. С.287-306.*

Mykola Shmyrko
PhD. Student, teacher
National aviation university
Kyiv (Ukraine)

PSYCHOLOGICAL RISK FACTORS OF INTERNET ADDICTION IN ADOLESCENT RELATED WITH STRESS

The importance of psychological research on internet addiction in adolescents cannot be overstated. Adolescence are one of the most vulnerable period when it comes to internet addiction, as young people are at a developmental stage where they are still forming their identities and social relationships. Internet addiction can have a significant impact on their psychological, social, and academic development, which can have long-term consequences for their overall well-being.

Psychological research on internet addiction in adolescents can help us better understand the risk factors, underlying causes, and consequences of this disorder. This knowledge can then be used to develop more effective prevention and treatment strategies for adolescents who are at risk for or have developed internet addiction [5].

On the other side, stress does the most impactful influence to adolescents. Chronic stress can lead to a range of negative outcomes, such as depression, anxiety, substance abuse, and physical health problems [2, 4, 7].

Secondly, stress is a common experience among adolescents, and understanding the factors that contribute to stress can help to identify those who may be at risk of developing stress-related disorders. Psychological research can help to identify the specific stressors that are most common among adolescents, as well as the coping mechanisms that are most effective in reducing stress.

Thirdly, psychological research on stress in adolescents can inform the development of interventions and treatment strategies for stress-related disorders. By understanding the underlying mechanisms of stress, we can develop targeted interventions that address the specific needs of adolescents.

There are several psychological risk factors of internet addiction in adolescents that are related to stress. Following 4 of them are mainly related to stress [5, 6, 7]:

1. Anxiety as a risk factor for the development of internet addiction in adolescents due to its impact on the brain's reward system and coping mechanisms. When an individual experiences anxiety, the brain activates the stress response, which increases the levels of stress hormones such as cortisol and adrenaline. These hormones can activate the brain's reward system, which releases dopamine and other neurotransmitters that create a feeling of pleasure or relief [2].

When adolescents repeatedly turn to the internet as a way of coping with their anxiety, this can lead to a pattern of compulsive internet use, as the brain begins to associate internet use with the release of dopamine and the relief of anxiety. Over time, this can lead to the development of internet addiction, as the adolescent's brain becomes increasingly dependent on the internet to regulate their emotions.

In addition to its impact on the reward system, anxiety can also lead to negative coping mechanisms, such as avoidance or social isolation. Adolescents who experience high levels of anxiety may turn to the internet as a way of avoiding social situations or as a way of distracting themselves from their anxiety. This can lead to excessive internet use and may increase the risk of developing internet addiction [4].

2. Low self-esteem as a risk factor for the development of internet addiction in adolescents due to its impact on emotional regulation and social interaction. Adolescents with low self-esteem may feel insecure, anxious, or socially isolated, and may turn to the internet as a way of coping with these negative feelings [7].

Internet use can provide a temporary escape from feelings of low self-esteem and may provide a sense of validation and acceptance that is lacking in the adolescent's real-world relationships. For example, social media platforms may provide a platform for the adolescent to receive likes, comments, and positive feedback, which can boost their self-esteem and provide a sense of social connection.

However, excessive internet use can ultimately lead to a negative cycle, where the adolescent becomes increasingly reliant on the internet for validation and social interaction. This can lead to a pattern of compulsive internet use, where the adolescent feels unable to regulate their internet use and may experience negative consequences such as academic problems, social isolation, and mental health issues.

In addition to its impact on emotional regulation, low self-esteem can also affect social interaction and communication skills. Adolescents with low self-esteem may struggle to initiate or maintain social relationships, which can lead to social isolation and further reinforce their reliance on the internet for social interaction [1].

3. Social isolation is a risk factor for the development of internet addiction in adolescents due to its impact on social interaction and emotional regulation. Adolescents who experience social isolation may feel lonely, disconnected, and may struggle to form meaningful social relationships. In some cases, they may turn to the internet as a way of filling this social void and may become dependent on the internet for social interaction [1].

Excessive internet use can provide a sense of social connection and validation that is lacking in the adolescent's real-world relationships. Online communities and social media platforms may provide a platform for the adolescent to connect with others who share their interests and experiences, which can be especially appealing to those who feel socially isolated in their offline lives [5].

However, excessive internet use can ultimately lead to negative consequences and may reinforce social isolation. Adolescents who spend excessive amounts of time online may miss out on opportunities for real-world social interaction and may struggle to form meaningful relationships outside of the internet. This can lead to a negative cycle, where the adolescent becomes increasingly reliant on the internet for social interaction and becomes more socially isolated as a result [1].

In addition to its impact on social interaction, social isolation can also affect emotional regulation. Adolescents who experience social

isolation may be more vulnerable to stress and negative emotions, which can increase the risk of developing internet addiction as a way of coping with these negative feelings.

4. Negative coping strategies as a risk factor for the development of internet addiction in adolescents due to their impact on emotional regulation and the development of maladaptive coping mechanisms. Adolescents who rely on negative coping strategies, such as avoidance, denial, or substance use, may turn to the internet as a way of escaping negative emotions or stressful situations.

Excessive internet use can provide a temporary escape from negative emotions and may provide a sense of distraction or relief. However, over time, this can lead to the development of maladaptive coping mechanisms, where the adolescent becomes increasingly reliant on the internet for emotional regulation and may struggle to cope with negative emotions or stressful situations in healthy ways [6].

It is important to note that not all adolescents who experience stress will develop internet addiction, and there are many other factors that can contribute to the development of this disorder. Such as perfectionism [3]. However, all these psychological risk factors may increase an adolescent's vulnerability to developing internet addiction if they are not addressed.

In conclusion, stress is a significant risk factor for the development of internet addiction in adolescents. Adolescents who experience high levels of stress may turn to the internet as a way of coping with negative emotions or stressful situations. This can lead to the development of maladaptive coping mechanisms, where the adolescent becomes increasingly reliant on the internet for emotional regulation and may struggle to cope with negative emotions or stressful situations in healthy ways.

Stress can also affect social interaction and academic performance, which can further reinforce the reliance on the internet as a way of coping with these difficulties. The impact of stress on internet addiction can be further exacerbated by other risk factors such as anxiety, low self-esteem, social isolation, negative coping strategies, and perfectionism, which can increase vulnerability to the development of this disorder.

Thus, understanding the importance of the complex interplay between stress and internet addiction in adolescents requires to promote healthy coping strategies and positive mental health practices that can

help mitigate the negative impact of stress on adolescent development. This can include promoting positive coping mechanisms, such as exercise or mindfulness, fostering supportive relationships, and providing access to mental health resources for adolescents who may be struggling with stress and its associated risk factors.

References

1. Fumero A, Marrero RJ, Voltes D, Penate W. Personal and social factors involved in internet addiction among adolescents: A meta-analysis. *Computers in Human Behavior*. 2018 Sep 1;86:387-400.
2. Li G, Hou G, Yang D, Jian H, Wang W. Relationship between anxiety, depression, sex, obesity, and internet addiction in Chinese adolescents: A short-term longitudinal study. *Addictive Behaviors*. 2019 Mar 1;90:421-7.
3. Liu G, Teng X, Fu Y, Lian Q. Perfectionistic Concerns and Mobile Phone Addiction of Chinese College Students: The Moderated Mediation of Academic Procrastination and Causality Orientations. *Frontiers in Psychology*. 2022 Apr 14;13:73.
4. Marzilli E, Cerniglia L, Ballarotto G, Cimino S. Internet addiction among young adult university students: The complex interplay between family functioning, impulsivity, depression, and anxiety. *International journal of environmental research and public health*. 2020 Nov;17(21):8231.
5. Peris M, de la Barrera U, Schoeps K, Montoya-Castilla I. Psychological risk factors that predict social networking and internet addiction in adolescents. *International journal of environmental research and public health*. 2020 Jun;17(12):4598.
6. Shek DT, Lu Y, Chai W. The relationship between internet addiction and problem behaviors amongst Hong Kong adolescents: a three-year longitudinal study. *Journal of Concurrent Disorders*. 2018;1(1):2.
7. Yücens B, Üzer A. The relationship between internet addiction, social anxiety, impulsivity, self-esteem, and depression in a sample of Turkish undergraduate medical students. *Psychiatry research*. 2018 Sep 1;267:313-8.

Лада Яковицька
доктор психологічних наук, професор
Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ АВІАДИСПЕТЧЕРОМ

В авіаційній галузі переважно досліджується інформаційна складова процесу прийняття рішення. Вольові, емоційні та інтелектуальні складові традиційно не розглядаються в технічній діяльності як ключові. Проблеми авіаційної практики, пов'язані з навчанням прийняттю рішень як молодими, так і досвідченими авіадиспетчерами, сприяли зміні акцентів. Готовність до дій в невизначених умовах більшою мірою залежить не від переліку конкретних детермінованих алгоритмів дій, а від здатності авіадиспетчера їх самостійно створювати в нових ситуативно заданих обставинах (імовірнісний алгоритм). Тобто, при зростанні невизначеності завдання збільшується значення особистісних характеристик авіадиспетчера: суб'єктивний образ нагального рішення, дії у актуальній виробничій ситуації; мобільності, вміння розв'язувати протиріччя, рівень розвитку саморегуляції фахівця та ін.

Процес прийняття рішень є універсальною проблемою в діяльності авіадиспетчера. Повсякденні виробничі завдання постійно несуть в собі акти прийняття рішень. Аналізуючи дії авіадиспетчера, ми бачимо процес вибору рішення в кожному окремому етапі: цілепокладання; у процесі обробки інформації, що надходить; і при плануванні програми дій, тобто прийняття рішення пронизує всі складові професійної діяльності. Американський дослідник Дж. Коуен писав про універсальний характер процесу прийняття рішення. На його думку життя може бути описано як безперервна послідовність операцій вибору [3]. Тобто вміння розробити і правильно обрати оптимальне рішення є важливим компонентом професійної підготовки до будь-якої професії, зокрема, для підготовки авіадиспетчерів, а по відношенню до процесу кар'єрного зростання особистості в авіаційній галузі є одним з його механізмів.

Метою статті є аналіз психологічних складових процесу

прийняття ефективного рішення авіадиспетчером.

В ході теоретичних і емпіричних досліджень цієї проблеми одержані значні як теоретичні, так і прикладні результати. Основними труднощами прийняття професійних рішень авіадиспетчерами вважають необхідність обробки великого обсягу інформації в умовах дефіциту часу. Слід також зазначити, що ця інформація надходить по різних каналах сприймання та її обробка передбачає активізацію як сенсорно-перцептивних процесів, так і аналітико-синтетичної переробки інформації. Дефіцит робочого часу, високі вимоги щодо інтенсивності і гнучкості когнітивної діяльності авіадиспетчерів та виняткова особистісна відповідальність підвищують рівень психоемоційної напруги навіть у досвідчених фахівців. Загалом, науковці виділяють наступні особливості діяльності авіадиспетчерів:

- специфічний характер операторської діяльності, пов'язаний з опосередкованим одночасним керуванням та контролем ситуацією у повітрі;
- значні об'єми та швидкоплинність інформації, що надходить по різних каналах зв'язку;
- висока відповідальність за прийнятті рішення;
- висока мовленнєва активність при виключній значимості мовленнєвої помилки щодо забезпечення безпеки польотів;
- високі вимоги до обсягу оперативної пам'яті через необхідність утримання просторово-часового образу повітряної обстановки та прогнозування її динаміки;
- збереження постійної готовності до екстрених дій у позаштатних, аварійних ситуаціях та екстремальних режимах діяльності;
- збереження високої працездатності та зосередженості в умовах дії сторонніх подразників;
- нерівномірність професійного завантаження протягом робочої зміни [1].

Як ми бачимо, у діяльнісних підходах ретельно вивчається процес прийняття рішень та його складові, досліджується тривалість їх підготовки і розвиток, але в межах такого технічного аналізу активність особистості наче вуалюється, вона перетворюється на носія психологічних властивостей і компонентів, необхідних для прийняття рішень. Можна погодитися з тим, що за таких умов особистість розглядається як

суб'єкт, але ж суб'єкт конкретної діяльності, а не як гнучкий креативний учасник взаємодії «фахівець-ситуація».

Процес прийняття рішення завжди пов'язаний з діяльністю в умовах інформаційної невизначеності середовища, якщо проблеми вибору немає, то рішення приймається автоматично і однозначно. За таких умов вибір спирається на готові цілі, засоби і оцінки, то рішення має рутинний характер. Прийняттю рішення передують процеси формування нових цілей, засобів і оцінок. Прикладні дослідження в цій області доводять, що на всіх етапах прийняття рішення відбувається продуктивне витягнення з об'єкту нового змісту шляхом включення його у все нові системи зв'язків, які проявляються із зміною рівнів узагальненості властивостей об'єкту. За результатами досліджень з психофізіології процедура складається з вибіркової оцінки інформативності ситуації, виходячи з індивідуального досвіду, об'єму пам'яті на тотожні образи.

В процесі прийняття рішення виділяють дві різні фази: 1) генерацію різноманітності, в якій обирають, виділені з універсальної множини дій, певні способи можливих варіантів рішення, що задовольняють умовам завдання; 2) обмеження цієї різноманітності – реалізацію єдиної альтернативної дії [3]. Фахівець продовжує пошук нової інформації, до тих пір, поки не впевниться в тому, що рішення, яке він розробив, є адекватним і продуктивним. Але намагання, особливо недосвідчених фахівців, щоразу отримувати все більші і більші об'єми додаткової інформації можуть привести до упущення важливого фактору, який ще не був алгоритмізованим. В авіаційній галузі процедура прийняття рішення включає формування певної послідовності доцільних дій для досягнення мети на основі перетворення вихідних даних і тому пошук буде тривати довше, і відповідно витрачений час знижує ефективність такої діяльності. В умовах невизначеності ситуації у виробничій діяльності досвідчений фахівець намагається діяти так, щоб виходячи з власної суб'єктивної оцінки вірогідності та корисності дій, на завершальному етапі реалізації рішення можна було максимізувати очікуваний вигаш.

В процесі прийняття рішень можна виділити два типи дій – алгоритмізовані та неалгоритмізовані, та два типи їх виконання програмований і креативний, недетермінований. У першому

випадку дії стали та автоматизовані, повністю передбачувані та детерміновані ситуацією і відповідають схемі «стимул – реакція». У другому застосовуються додаткові пізнавальні, мотиваційні, інтелектуальні зусилля. Тобто підготовка та реалізація рішень пов'язані з особистісними передумовами та установками фахівця, з рівнем його ініціативності та досвідом. Сталі професійні установки і способи діяльності часто дозволяють значно скоротити кількість альтернативних рішень, що розглядаються, але не завжди такі дії гарантуватимуть найкращий вибір самих актуальних рішень. Також інший психологічний підхід розробляється в межах теорії поведінки. Дослідники вивчають як особистість приймає рішення в реальних ситуаціях, спираючись на свої психологічні можливості. М. М. Любецька, Д. Майерс, Л. В. Помиткіна, О. П. Хохліна, К. Юнг, Л. С. Яковицька вивчають стиль прийняття рішення фахівцем через аналіз особистісних рис.

Також передумовою прийняття правильних рішень в авіаційній галузі вважають ситуативну психологічну готовність, яка дійсно важлива у професійній діяльності авіадиспетчерів, через то, що вони часто мусять швидко діяти в нестандартних ситуаціях, які сприяють підвищенню ризикованості дій та відповідальності за прийняття рішень по їх виконанню. Т. Хілл за результатами власного дослідження стверджує, що студенти спеціальності «Аеронавігація», які мають вищі показники якості виконання екзаменаційних тренажерних вправ, мають і вищу ситуативну психологічну готовність до термінового включення в роботу. На його думку ситуативна психологічна готовність сприяє повноцінному включенню до роботи, не зважаючи на складність обставин (ступінь динамічності, інтенсивності тощо); усвідомленню фахівцем свого фізичного та психоемоційного стану [2] (власних можливостей – зауваження автора).

Рівень ситуативної готовності може коливатися протягом дня, залежно від інтенсивності роботи, його стабільність передусім залежить від індивідуально-психологічних характеристик фахівців, рівня їх професійної підготовки. Тобто робота з особистісного розвитку є невід'ємною складовою професійного зростання авіадиспетчерів.

Параметри будь-якої діяльності, зокрема в авіаційній галузі, в багатьох випадках не просто залежать від характеристик прийнятого рішення, а і безпосередньо ним визначаються. Ми

розглядаємо ситуації, що вимагають прийняття рішень, як ситуації взаємодії особистості з вимогами середовища. Необхідність включення саме особистісних механізмів в ситуації прийняття рішень обумовлюється також і тим, що особистість розвиває та реалізує себе в діяльності і вчинках. Тобто ситуації, що вимагають прийняття нестандартного рішення, одночасно являються і ситуаціями змін, які змінюють дійсність та продукують щось нове. Коли авіадиспетчер контактує і з потребою, і з обставинами, відразу стає очевидним, що реальність дуже гнучка, вона готова до змін, і її можна переробити, чим інтенсивніше фахівець використовує всі можливості.

Таким чином, вивчення психологічних аспектів прийняття рішення авіадиспетчером робить можливим аналіз та попередню оцінку ефективності його виробничої діяльності, насамперед через оцінку особистісних рис фахівця, ситуативної психологічної готовності та складності завдань, які ним розв'язуються.

Література

1. Сечейко О. В. Психофізіологічні та психологічні чинники професійної надійності авіадиспетчерів. Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць. К. : Аграр Медіа Груп, 2017. С. 256-259

2. Хілл Т. Роль ситуативної психологічної готовності в професійній тренажерній підготовці майбутніх фахівців управління повітряним рухом. Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології". 2016. Вип. 31. С. 479-492. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2016-31.%p>

3. Яковицька Л. С. Професійна самореалізація викладача у науково-технічній діяльності: монографія. Вінниця: Документ Принт, 2017. 352 с.

Юзеф Добровольський
кандидат технічних наук, доцент, с.н.с.,
Національного авіаційного університету,
м.Київ (Україна)

Марія Ярмольчик
доктор філософії (PhD)
Національного авіаційного університету,
м.Київ (Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ КАТЕГОРІЇ ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ПІД ЧАС НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ

На сьогоднішній день військовослужбовців Збройних Сил України є символом мужності, стійкості та витривалості для всього цивілізованого світу. Жодна з армій світу ще не стикалась з такими умовами, у тому числі і психологічними. Якщо розглядати війну з точки зору психології, то можна говорити про окремий фронт, де теж йде постійний наступ противника. Це психологічний фронт, який вимагає колосальних саме психологічних зусиль та навичок. Інформаційно-психологічні операції, які ведуться постійно з метою деморалізації наших захисників, спрямовані на завдання Збройним Силам України небойових втрат [1, с.75-89]. При цьому, щодня інформаційний простір заповнюється різноманітною інформацією, яка також має вплив на військових та їх оточення (родини, друзів, знайомих). Інформаційно-психологічні операції росії проти України є чітко сплановані, поетапні та системні. У зв'язку з цим військові психологи опинились у надзвичайно складних умовах, коли доводиться працювати 24/7. У залежності від місця служби, вони здійснюють:

- ✓ психологічну підготовку особового складу;
- ✓ психологічний супровід, надають першу психологічну допомогу;
- ✓ проведення декомпресії та реабілітації;
- ✓ процес адаптації новоприбулих, оскільки процес мобілізації відбувається постійно.

Зважаючи на характер бойових дій, вплив різноманітних

факторів, стійкість військовослужбовців до негативного психогенного впливу залежить ряду індивідуальних особливостей. Специфіка діяльності військовослужбовців висуває особливі вимоги до їхньої психіки, особливостей реагування, характеру поведінки, рівня емоційно-вольової стійкості та ряду властивостей особистості.

Сила впливу на психіку військовослужбовця тих чи інших бойових стресорів визначається індивідуально-психологічними особливостями. Тому, індивідуальність розглядається як один з факторів стійкості до негативних психологічних впливів, є ресурсом для протистояння психогенним навантаженням та чинникам. Таким чином, слід відзначити, що військові психологи у своїй роботі можуть спиратись на категорію «індивідуальність» під час надання допомоги в умовах ведення бойових дій [2, с.45-56].

Звичайно, у даному випадку не слід розглядати діяльність психологів на лінії фронту, де триває постійне бойове зіткнення з противником. Продуктивною буде взаємодія з військовослужбовцями в умовах, які забезпечують безпечне перебування та задоволення елементарних потреб: тепло, вода, їжа, сон. Для психолога індивідуальність виступає інструментом, який включає ряд психологічних компонентів, через вплив на які здійснюється психологічна допомога в умовах ведення бойових дій.

Військові психологи працюють з індивідуальним відмінностями у засвоєнні попереднього досвіду ведення бойових дій, індивідуально-типологічними рисами, такими як оптимізм, витривалість і самоефективність, самоконтроль, які безпосередньо впливають на рівень стійкості військовослужбовця до впливу психогенних факторів [3, с. 256-270].

Досвід Ізраїлю роботи психологів є досить актуальним для України, адже ця країна веде бойові дії вже кілька десятиліть і чи не найкраще у світі організувала психологічну допомогу і військовослужбовцям, і ветеранам, і членам їхніх родин. Робота з кризовими ситуаціями, особливо з психологічними станами, які виникають під час ведення бойових дій, дала можливість ізраїльським ученим розробити модель BASIC Ph, згідно з якою індивідуальне поєднання шести елементів (B – віра й переконання; A – емоції; S – соціальність; I – уява; C – когнітивні стратегії; Ph – фізична активність) характеризує індивідуальну, унікальну для

кожної людини стратегію опірності в умовах кризи. Ця модель також спирається на категорію індивідуальності [4, с. 23-36].

Отже, така система побудови взаємодії та надання психологічної допомоги дає змогу максимально індивідуалізувати її, вживати заходів на упередження небойових втрат та прискорити процес нашої перемоги.

Література

1. Досвід організації морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення бойових дій : нарис / за редакцією генерал-майора В. Клочкова. Київ: НДЦ ГП ЗС України, 2022. 165 с.
2. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій : метод. посіб. / О. М. Кокун, В. В. Клочков, В. М. Мороз, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська. Київ-Одеса: Фенікс, 2022. 128 с.
3. Основи формування психічної стійкості військовослужбовців у бойових умовах: підручник / за заг. ред. Л. В. Кринець. К.: НУОУ ім. Івана Черняховського, 2022. 348 с.
4. Психологічна допомога військовослужбовцям : навч.-метод. посіб. / колектив авторів; за заг. ред. В. І. Осьодла. К. : НУОУ ім. Івана Черняховського, 2021. 144 с.

ЗМІСТ

<i>ПОМИТКІНА Любов</i>	<i>Мотиваційні чинники прийняття рішень щодо життєвої самореалізації особистості</i>	2
<i>MINDER Henry</i>	<i>Individuality in Psychological Dimensions of Communities and Professions in Aviation</i>	7
<i>STROMPL Judit KRAVCHENKO Julia</i>	<i>Socio-psychological aspects of the adaptation of ukrainian refugee families in estonia</i>	9
<i>ПОМИТКІН Едуард БЕГАЛЬ Юліана</i>	<i>Подолання стресових станів особистості з використанням віртуального помічника</i>	13
<i>HORDIIENKO Kateryna JOUKL Zdeněk</i>	<i>Psychological basis of the criminogenic tone formation of the text and its automatic determination</i>	17
<i>ADAMANOV Rustem</i>	<i>Decision making by an air traffic controller In emergencies</i>	21
<i>БУРАНОВ Ігор</i>	<i>Кібербулінг як фактор ризику в освітньому середовищі</i>	25

<i>ВАШЕКА Тетяна ЛИЧ Оксана</i>	<i>Позитивне самоставлення та оптимізм як детермінанти життєстійкості студентів в умовах невизначеності</i>	<i>31</i>
<i>ВЛАСОВА-ЧМЕРУК Оксана</i>	<i>Психологічна ресурсність студентської молоді в умовах війни</i>	<i>36</i>
<i>ВОВЧЕНКО Ольга</i>	<i>Стратегії запобігання стресу у психологічній діяльності фахівцями за умов війни</i>	<i>40</i>
<i>ГІРЧУК Олеся</i>	<i>Роль життєстійкості у збереженні професійного здоров'я</i>	<i>45</i>
<i>ГРИГОРЕНКО Тетяна ОГОРДНІЙЧУК Зоя</i>	<i>Емоційний інтелект в структурі особистості майбутнього спеціального психолога</i>	<i>49</i>
<i>ДІДУХ Марина</i>	<i>Особливості творчої самореалізації як прояву індивідуалізації особистості</i>	<i>51</i>
<i>ДОБРОСКОК Тетяна</i>	<i>Комунікативна толерантність як властивість індивідуальності особистості майбутнього психолога</i>	<i>55</i>

<i>ЗБРОДЬКО Тетяна</i>	<i>Особистість психотерапевта як фундаментальний чинник безпеки в процесі психотерапії</i>	<i>59</i>
<i>ІЧАНСЬКА Олена</i>	<i>Методичні аспекти підготовки здобувачів вищої освіти спеціальності «психологія» до проведення психологічної експертизи</i>	<i>66</i>
<i>КЛЮЄВА Катерина</i>	<i>Трансформація смислотворення особистості через етапи проходження вікових криз за еріком еріксоном</i>	<i>69</i>
<i>КОНДРАТЮК Жанна</i>	<i>Професійна ідентичність фахівців (консультантів) інклюзивно-ресурсних центрів: Ключові компетентності та компоненти</i>	<i>73</i>
<i>МАТЯШ-ЗАЯЦ Людмила</i>	<i>Конфліктологічна компетентність майбутнього психолога</i>	<i>82</i>
<i>МЕЖЕНКО Олександр</i>	<i>Розвиток часової регуляції професійної діяльності у майбутніх пілотів</i>	<i>86</i>
<i>МУЖАНОВА Наталья</i>	<i>Розвиток часової регуляції професійної діяльності у майбутніх пілотів</i>	<i>91</i>

ОМЕЛЬЧЕНКО Ірина КОБИЛЬЧЕНКО Вадим	Комунікативна діяльність індивідуальності в структурі самосвідомості	94
ОТИЧ Олена	Професійна індивідуальність викладача вищої школи як чинник його конкурентоздатності на ринку праці	103
ОТИЧ Дарія	Індивідуальність як психологічна категорія	107
П'ЯНКІВСЬКА Людмила	Мотивація особистості у нейробіологічному спектрі дослідження	112
РОЗОВ Віталій	Індивідуальність і проблема особистісної та комунікативної безпеки співробітників правоохоронних органів	117
САВЕЛЬЧУК Ірина	Забезпечення зростання соціального потенціалу фахівців авіаційної галузі	120
СИНИШИНА Вікторія	Індивідуальність у професійній підготовці майбутніх психологів	123

<i>ТИЩЕНКО Олена</i>	<i>Деякі аспекти формування правової компетентності викладачів</i>	128
<i>ХОДАНОВИЧ Ельвіра</i>	<i>Особливості мовленнєвого розвитку у дітей з розладами аутистичного спектра</i>	136
<i>ХОХЛІНА Олена</i>	<i>До проблеми психологічного забезпечення реалізації індивідуальності у життєдіяльності людини</i>	141
<i>ЧЕРЕВКО Олександр</i>	<i>Роль духовного світу особистості у формуванні самосвідомості</i>	145
<i>ЧЕРНЯВСЬКА Світлана</i>	<i>Результати емпіричного вивчення професійно значущих особистісних властивостей майбутніх пілотів цивільної авіації</i>	150
<i>SHMYRKO Mykola</i>	<i>Psychological risk factors of internet addiction in adolescent related with stress</i>	158
<i>ЯКОВИЦЬКА Лада</i>	<i>Психологічні особливості процесу прийняття рішень авіадиспетчером</i>	163

*ЯРМОЛЬЧИК Марія
ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ Юзеф*

*Особливості
застосування категорії
індивідуальність під час
надання психологічної
допомоги в умовах
ведення бойових дій*

168

НАУКОВЕ ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

**ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ У ПСИХОЛОГІЧНИХ ВИМІРАХ
СПІЛЬНОТ ТА ПРОФЕСІЙ**

Збірник наукових праць

Тексти статей подано в авторській редакції

Електронне видання комбінованого
використовування на CD-ROM.

Видавництво МВЦ «Медінформ»
03179, м. Київ, вул. Котельникова, 95
Тел./факс (044) 501-35-69

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1194 від 15.01.2003 р.